

PAPER DETAILS

TITLE: DIVANÜ LUGAT-IT-TÜRK'TE GEÇEN UYGURLAR İLE İLGİLİ BİLGİLER ÜZERİNE

AUTHORS: Yusufcan YASIN

PAGES: 67-97

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/319140>

DİVANÜ LUGAT-İT-TÜRK’TE GEÇEN UYGURLAR İLE İLGİLİ BİLGİLER ÜZERİNE

On Information Related to Uyghurs in Divanü Lugat-it-Türk

Yusufcan YASİN*

Özet

Kaşgarlı Mahmut’un Divanü Lugat-it -Türk’te Uygurlar hakkında verdiği bilgiler, diğer Türk kavimleriyle ilgili olarak sunulan bilgilere nazaran daha zengindir. Bilhassa bunlar 9-13. yüzyıllardaki Budist Uygur devleti ile Müslüman Karahanlıların tarihi ve kültürüne, bu iki devletin ilişkilerine ait çok değerli malzemeleri içermektedir. Bu çalışmada, Kaşgarlı’nın Uygurlarla ilgili olarak verdiği tüm bilgileri bir araya toplamak ve incelemek suretiyle söz konusu dönemdeki Uygurların siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel hayatı ortaya komaya çalışılmıştır. Ayrıca bu bilgilerin ışığında Karahanlıların Uygurlar tarafından kurulan bir devlet olduğu ileri sürülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugat-it-Türk, Uygurlar.

Abstract

The account about Uyghurs in the Compendium of the Turkic Dialects are in a visible scale compared to other thesis. It provides us some important account history, culture and the relationship between the Buddhist Uyghur Kingdom and the Kingdom of Karahanids during the 9 th-13 th century. This is based on a respective learning on each account about the national appletion. In this book writen by Mahmut Kashgari, and tried to depict a clear picture of the political, military, economical and the cultural life of Uyghurs. And at the end, it advanced the idea that the Kingdom of Karahanids is established by Uyghurs.

Keywords: Mahmut Kashgari, Compendium of the Turkic Dialects, Uyghurs.

Karahanlılar döneminde yetişen büyük dilci Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan *Divanü Lugat -it -Türk (DLT)*, Türk dilinin olduğu kadar, Türk kültürünün de temel eserlerinden biri sayılır. Türk diline tahsis edilen bu eserde sözcükleri açıklamak ve gramer kurallarını tanıtmak için sunulan veriler arasında siyasi, hukuk, iktisat, toplum, askerlik, fen, bilim, kültür, folklor, toponomi gibi pek çok sahalalarla ilgili bilgiler vardır. Söz konusu bilgiler göz önüne alınırsa *DLT*’de Türklerin gündelik hayatından devlet idaresine kadar her sahayı kapsayan çeşitli bilgilerin toplandığı görülür ve Kaşgarlı Mahmut’un ansiklopedik bir eser ortaya koyduğu söylenebilir.

Kaşgarlı Muhmut’un Türk kavimlerinin hayatı ve kültürü ile ilgili olarak sunduğu bilgiler içinde Uygurlara ait olanlar ayrı bir yer tutar. Kaşgarlı’nın Uygurlar hakkında verdiği bilgiler, diğer Türk kavimleri hakkında sunulan bilgilere nazaran daha zengindir. Üstelik bunlar Türk kültür tarihine ışık tutacak bir mahiyettedir. Doğrudan Uygur adına bağlı

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ürümçi-ÇİN, E-posta: mkasgar@126.com.

olarak veya dolaylı bir şekilde geçen bu bilgiler, tarih, edebiyat, yazı, şive, iktisat, tedavül, ticaret, bilim, toponomi, din, askerlik gibi pek çok sahaları içine alır ve Türk kültürünün temel öğelerini ortaya koyar. Bu husus, elbette herkesin dikkatini çeker. Kaşgarlı'nın Uygurlar hakkında verdiği bilgiler, diğer Türk kavimlerinin yurdunda olduğu gibi Uygur memleketini de baştanbaşa gezip topladığı çeşitli malzemelere dayanmaktadır. Bundan başka, bazı şahsiyetlerin verdiği bilgilere de önem vermiş. Elbette elinde bulunan kitap, dergi ve mecmualardan öğrendikleri de olmalıdır. Kaşgarlı, eserinde Uygurlar ve Uygur kültürü hakkında neden bu kadar önemle duruyor? Kaşgarlı'nın Uygurlarla bir bağlantısı var mıdır? Karahanlıların hükümdar sülalesi Uygurlardan mı neş'et ediyor? Bu sorular Kaşgarlı'nın eserinde yer alan Uygurlarla ilgili bilgilerin bir araya toplanıp derinden araştırılması neticesinde cevaplandırılabilir. Bu hususta Çin kaynakları ve bazı İslam yazarlarının eserleri de çok önemli bilgiler ihtiva eder.

Önce şunu belirtmek lazım ki, Kaşgarlı'nın dile getirdiği Uygurlar, Budizm muhitinde yaşayan ve çok yüksek bir kültüre sahip olan bir topluluktur. Kaşgarlı Uygurlara hem milliyetçi ve hem de ümmetçi düşünce açısından bakıyor. Kaşgarlı milliyetçi düşünceden baktığı zaman Uygurlardan gurur duyuyor ve "Türk" ile "Uygur" adını eşit anlamda gösteriyor, bu iki kavramı iç içe bağlıyor. Ümmetçi düşünceden baktığı zaman ise Uygurları kınıyor ve onları "katı kâfirler", "vefasız" ibaresiyle ve "yabancı" anlamında gelen "Tat" sözüyle tanıtıyor, onlara darbe vurulmasını öneriyor. Bilhassa, Kaşgarlı İslam yanlısı olarak Karahanlı sınırları içinde yaşayan Uygurlar ile Budist Uygurları birbirinden ayrı tutmak istiyor ve Karahanlılar tebaası olan Uygurlara ise "Türk" adını veriyor. Kaşgarlı'nın bu tutumu da ilim sahasında Karahanlıların hükümdar sülalesi meselesinde tartışmaların yapılmasına sebep olan etkenlerden biri olagelmıştır. Bu tartışmalarda, Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler sayesinde kesin bir sonuca varılabilir.

Kaşgarlı Mahmut, Türklerin yüksek seciyeleri üzerinde dururken ilk olarak Türklerin askeri seciyelerini ve harp bakımından ne kadar ileri bir düzeye ulaştıklarını göstermeye çalışmıştır. Yani "Yüce Tanrı 'benim bir ordum vardır, ona 'Türk' adı verdim. Bir ulusa kızsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım' diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür" (Atalay 1985 :351) şeklindeki bir hadisi kaydetmekle Türklerin tarihte güçlü bir askeri millet olarak ortaya çıktığını dile getirir. Bu bilgileri Çin kaynaklarında, Cahiz'de ve İbn Hassül'de geçen kayıtlar doğrular niteliktedir. Kaşgarlı, Türklerin askeri seciyesini ve bu sahada gösterdiği maharetini Uygur adının etimolojisi ve anlamından bahseden bir maddede şöyle açıklamaktadır: "Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk Hakanı ona dört bin kişi göndermiş; tulgalarına takılan kanatlar şahın kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşakalmış ve İnan Huzhurend demiş 'bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar. Çünkü bunların elinden av kurtulmaz. İstedikleri zaman avlayıp yiyebilirler' demek istemiş. Bu vilayete Huzhur adı verilmiş, sonraları h (خ) harfi elife (الف) çevrilmiştir. Böylece boğazdan gelen harflerin birbirine çevrilip durması olagan şeydir; hele الف in خ ya, خ nın الف e çevrildiği çoktur" (Atalay I 1985 :112-113). Kaşgarlı Mahmut, menkıbe mahiyetinde anlattığı bu beyanlarında, Uygur adının "bahadır", "atıcılıkta ve savaşçılıkta üstün bir düzeyde olan", "kimseye dokunmaz insan" anlamına geldiğini vurgulamakla birlikte, bunu tarihte büyük istilacı olarak tanınan Zülkarneyn'in ağzından vermek yoluyla Türklerin binicilik ve atıcılık maharetine herhangi bir yabancıya karşı koyamayacağına işaret etmiştir.¹ Kaşgarlı Mahmut şöyle devam eder: "Kitabın sahibi Mahmut der ki, bunun içindir ki bizim atalarımız olan beylere Hamir derler; çünkü Oğuzlar Amir diyemezler, الف harfini خ ya çevirerek söylerler. Babamız Türk illerini Samanlı oğullarından alan Beydir; adına Hamir Tekin derler. Uygur kelimesinde gördüğün gibi الف

¹ Yusufcan Yasin, "Kaşgarlı Mahmut'a Göre Türklerde Harp", 2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kaşgarlı Mahmut ve Dönemi, Ankara, 2009, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 762.

harfi خ ya çevrilmiştir. خ harfi الف harfine çevrilince خذ kelimesindeki ذ harfi de ی ye çevrilmiştir. Bu ذ nin ی ye çevrilmesi büyük bir kuraldır. Bundan sonra خر kelimesindeki خ harfi غ yapılmıştır. غ harfinin خ ya çevrilmesi her zaman olan bir şeydir; nasıl ki Arapçada ختر ve خدر kelimelerinde de böyle olmuştur”(Atalay 1985: 113-114). Kaşgarlı'nın dile getirdiği bu halk etimolojisinde iki önemli mesele aydınlığa kavuşmuş oluyor. Biri, Uygur adının askerlik ve savaşla ilgili bir deyim olarak tanıtılmasıdır. Bu, Çin kaynaklarında kayıtlı olan Uygur adının menşesine ait bir belge ile benzerlik teşkil ediyor. Bu belgeye göre, 787'de Uygur hükümdarı Alp Kutluğ Bilge Kağan Çin'e elçi gönderip Uygur adının Çincesi olan 《回纥》 karakterinin “Şahın süratı ile dolaşan ve hücum eden” anlamında gelen 《回鹘》 karakteriyle değiştirilmesini istemiştir.² Kaşgarlı'da ve Çin kaynaklarında geçen bu iki etimolojide şahin ve savaş sanatı söz konusu olmaktadır. Burada, Çin kaynakları Kaşgarlı'da geçen etimolojinin menkıbe olmaktan ziyade tarihi ve kültürel gerçeklere uygun bir kayıt olduğunu kanıtlamaktadır. Bütün bu belgeler, Uygur adının menşesine ait aynı görüşün Uygurlar arasında asırlardan beri yaygın duruma gelen bir görüş olduğunu ve devlet adamları, aydınlar ve ileri gelenlerin her zaman bu görüşü benimsediğini göstermektedir. Bilhassa, Kaşgarlı'nın Uygur adının etimolojisinden bahsederken Türk illerini Sâmânî oğullarından alan beylerin adı üzerine değinmesi çok ilgi çeken bir konudur. Çünkü Kaşgarlı'nın Uygur adı sebebiyle o beylerden bahsetmesi, Karahanlı hükümdar sülalesinin menşesinin Uygurlara bağlandıklarından ileri gelmiş olabilir. Söz konusu diğer bir mesele, bu etimolojide Uygur adının ilk şekli son şekline doğru gelişme merhalesi fonetik kurallara uygun bir şekilde açıklanmaktadır. Buna göre, Uygur adının gelişmesi şöyle olur: *hōd hōrend* > *hudhur* > *udhur* > *uyhur* > *uygur*. Bilhassa, Kaşgarlı bu maddede 19. yüzyıldan itibaren yapılacak Türk dilinin tasnifi çalışmalarında ölçüt olarak kullanılacak ses değişikliği olayını ortaya koymaktadır. Böylece, Kaşgarlı Mahmut Türk dili tarihindeki önemli bir ses gelişmesi olan /d/ > /y/ olayını ilk kez belirleyen ve açıklayan bilgin hüviyetini kazanmaktadır³.

Kaşgarlı Mahmut eserinde 840'tan sonra İç Asya'da faaliyet gösteren Uygurların hayatı ve kültürü üzerine dururken sadece Budizm muhitinde yaşayan Uygurları bizzat Uygur adı altında dile getirir. Kansu'da hüküm süren Uygur devletinin inkırazı ile ilgili edebi parçaları vermek ve başlıca bir şehrinin göstermekle yetinir. Fakat Karahanlıların Uygurlarla olan bağlantısı hakkında hiç bir şey söylemiyor ve Karahanlılar ile Buddist Uygurlar arasında kesin bir çizgi çiziyor. Bu çizginin arada din birliğinin olmadığından ileri geldiği eserde çok açık görülür. Böyle olduğu halde, Kaşgarlı, Karahanlılar sahasında Uygurların yaşamakta olduklarına ve Karahanlı hükümdar sülalesinin Uygurlardan geldiğine kapalı bir biçimde işaret ediyor.

Kaşgarlı Budizm muhitinde yaşayan Uygurlar hakkında dururken onların devleti ve sınırları, şehircilik hayatı, yazısı, edebiyatı, din ve inançları, ödeme araçları ve dış ticareti hakkında çok değerli bilgileri vermekle birlikte Karahanlıların Buddist Uygurlara karşı yaptığı savaşlardan da bahseder. Bütün bu bilgileri bir araya getirirsek, Uygurların köklü ve parlak bir kültüre sahip oldukları belli olur.

Kaşgarlı Uygur devletinin adı, şehirleri ve sınırları hakkında şöyle diyor: “Uygur – beş şehirli bir vilayetin adı. Zülkarneyn Türk Hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır”(Atalay I 1985 :111), “Bu vilayette beş şehir vardır. Vilayetin halkı en katı kâfirlerdir, son derece atıcıdırlar. Zülkarneynin yaptırmış olduğu Sulmi (Sülmi), Koçu,

² 陈世明, 孟楠, 高健 编者《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》(欧阳修撰《新唐书》卷二百一十七上, 回鹘上), 乌鲁木齐, 2010年, 新疆大学出版社, 第205页. Ou -Yang-Xiu, *Yengi Tang-name*, Ürümçi, 2010, Şincang Helk Neşriyatı, s. 774.

³ Şükrü Haluk Akalın, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmut ve Divanu Lugat it-Türk*, Ankara, 2008, Türk Dil Kurumu Yayınları s. 85-86.

Canbalık, Beşbalık, Yangı balık adındaki şehirlerdir”(Ürümçi I 1981: 152-153), “Balık: İslamlıktan çok evvel Türk dilince, sığınak, kal’e, şehir demektir. Uygurcada dahi böyledir. Uygurların en büyük şehirlerinden birisine Beşbalık denir. Burası, Uygurların en büyük şehridir; “beş şehir” demektir (Atalay 1985: 379), “Koçu: Uygur şehirlerinden birinin adı” (Atalay1986: 238), “Koçu: Uygur şehri. Orada bulunan bütün şehirlere bu ad verilir” (Atalay 1986b :219). Kaşgarlı burada çok önemli hususlardan bahsediyor. Bütün bu bilgilere göre, Uygur adı, etnik bir tabir olmaktan ziyade siyasi bir ad olarak karşımıza çıkıyor. “En katı kâfirler” (Eşedd ül -kefere) demekle Uygurların Budizm inancını benimsediğini bildiren Kaşgarlı, Uygurlardaki Maniheizmden hiç bahsetmemesine rağmen, Tamim İbn Bahir ve Cahiz gibi İslam yazarlarının Uygurların Maniheizmi kabul ettektan sonra savaşçılığını kaybettikleri hakkındaki ifadelerinin biraz abartılı olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle Uygurların Mani mezhebini kabul etmelerinden üç yıl kadar süre geçtiği halde yine askerlik ruhunu kaybetmediklerini gösterecek bir delil Kaşgarlı Mahmut’ta zikredilmektedir.⁴ A. Zeki Velidi Togan’a göre, Kaşgarlı’da geçen Zülkarneyn batıdan gelen Aryanı fatihleridir.⁵ Kaşgarlı burada Uygur şehirlerinin tarihini Zülkarneyn’e bağlamakla Uygur devletinin topraklarında şehir hayatının köklü bir tarihe sahip ve diğer Türk kavimlerine nazaran çok gelişmiş olduğu göstermektedir. Nitekim Kaşgarlı’nın bildirdiği gibi, aynı bölgede yaşayan Uygurların milattan önceki devirlerden itibaren şehir hayatını yaşadıklarını Çin kaynaklarından da öğreniyoruz. Aynı bölgede yapılan kazılar da şehir hayatının tarihini daha eski devirlere götürmektedir. Kaşgarlı’da geçen şehirler diğer kaynaklarda da bahsedilen ünlü şehirlerdendir. 982 tarihinde yazıldığı bilinen *Hudūd al-âlam*’de Toğuzğuz yani Uygurlar ülkesinde on yedi şehirden bahsediliyor. Fakat bu on yedi şehirden ancak bir kısmının adlarının okunuşları ve yerleri tesbit edilebiliyor. Okunuşu ve yeri tesbit edilen şehirlerden biri Çinânikes olup bu, Çinlilerin Gao-chang dedikleri büyük şehirdir. Uygurlar bu şehre Koçu demektedir. Biruni de “Çinânikes (Çînânikes): burası Tarhân’ın ikametgâhı Koçu şehridir”⁶ diyor. Toğuzğuz hükümdarının yazın oturduğu Pencikeş köyü ise Beşbalık şehridir.⁷ Sulmi, Kaşgarlı’dan başka Biruni’de (“*al-Kânûn al-Mas’udî*”), Marvazi’de (*Tabā’ i’al - hayavân*”), 《元史》 (“*Yuan Sülalesi Tarihi*”)’de, *Maitrisimit*’de, ayrıca, Hoten metinleri, Tun-huân yazmaları ve Soğdca vesikalarda da zikredilir. Yü-Tian-heng ve Pelliot, 《元史》’ye istinaden burasının Tanrı Dağları’nın kuzeyinde, Beşbalık’a yakın bir yerde, bilhassa doğu tarafında olduğu fikrindedir. Fakat Kaşgarlı’nın çizdiği yuvarlak haritada bu yer Beşbalık’tan çok uzak bir yerde, yani Koçu’nun güneyinde ve Küsen’in kuzeyinde gösterilmiştir. W. B. Henning, Geng-Shi-min ve ünlü dilci İbrahim Mutî gibi birçok bilginlerin fikrine göre, Sulmi, bugünkü Karışehirdir, *Maitrisimit*’de geçen “Üç Sulmi” adındaki yer burasıdır.⁸ Chian-Bo-quan’ın ileri sürdüğü görüşe göre, Sulmi, Türkçe bir terim olup Sol sözüne +mi ekinin eklenmesiyle yapılmış ve “sol tarafta yer alan şehir” anlamında gelmektedir. Turfan’da bulunan Uygur yazısındaki Mani dini metinlerinde Sulmi veya Slomi adındaki bir yer veya Sulmilik, Solmilik adı verilen bir şehir çok defa zikredilir. Sulmi, Bariköl (Barsköl) sınırlarındadır ve Hun devrine ait Çin kaynaklarından 《汉书》 (“*Hen-name*”)’de geçen “且弥”(Che -mi) kalesidir. “且弥”daki “且”

⁴ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 2006, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 75.

⁵ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I , 3.baskı, İstanbul, 1981, Enderun Kitabevi, s.32.

⁶ Faruk Sumer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 38. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2.baskı, Ankara, 2001, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.200.

⁷ 佚名/ 著 王治来/ 译注《世界境域志》, 2010, 上海古籍出版社, 第069页. Ablet Nordun, Haz, *Hudūd al-âlam*, 2003, Keşker Uyğur Neşriyatı, s.117, 176.

⁸ İsrail Yüüp, Abdukeyyum Hoca, Dolkun Kembiri Haz, *Kedimki Uyğur Tilidiki Maitrisimit*, Ürümçi, 1987, Şincang Helk Neşriyatı, s. 138. 耿世民 著《新疆文史论文集》 (“*Collection of the Papers on language -Literature and History of Xinjiang*”), 北京, 2001年, 中央民族大学出版社, 第202-203页. Halide Mut î Haz, *İbrahim Mutî İlmîy Makaliliri*, 2007, Bei-jing, Milletler Neşriyatı, s.550.

karakteri “祖”(zu) şeklinde de telaffuz edilir. “Zu” ile “Su”nun tellafüzünde pek çok fark yoktur. “且弥” ise Sulmi veya Solmi’nin kısaltmalı tercümesidir.⁹ Çanbalık ise Sanci’dır. Burası, 13. asrın başlarında Orta Asya’dan geçen İbni Haldun’un seyahatnamesinde “Janbalex” şeklinde geçer, Çin kaynaklarında ise “彰八里” “昌八刺”, “昌八里”, “昌八刺成” şeklinde kaydedilir. 《元史》 (“Yüan Sülalesi Tarihi”)’ de ses çevri ile “仰吉八里” şeklinde yazılan Yangıbalık ise kimilerine göre, Manas’ta,¹⁰ kimilerine göre, Kutubi’da¹¹, kimilerine göre, Manas ile Kutubi (Hutukbay, Hutupay) arasındadır.¹² Burası, Haldun’da geçen “Angebalex” ile bir zannedilir. Kaşgarlı’da adı geçen beş şehirden Yangıbalık müstesna diğerleri esere eklenen yuvarlak haritada da kuzeyden güneye doğru yer almış bir şekilde gösterilmiştir. Burada bir önemli konu daha var ki, Beşbalık’ın Uygurların en büyük şehri olduğunu bildiren Kaşgarlı yine “Koçu” maddesinde Budist Uygurların devletine Uygur Devleti veya Koçu Devleti adının verildiğini açık bildirmektedir. Turfan’da ele geçen el yazmalarında “Koçu balık” ve “Koçu ili” adları geçtiği gibi¹³, Çin kaynaklarında bu devlet için “回鹘” (Uygur), “高昌” (Koçu), “和州回鹘” (Koçu Uygurları’), “高昌国”(Koçu devleti) karakteri tercih edilmiştir.¹⁴ Bütün bu belgeler Kaşgarlı’nın sözlerini doğrulamaktadır. Bütün bu verilerden anlaşılıyor ki, Kaşgarlı bahsi geçen maddelerde Uygur adını etnik bir terim olmaktan ziyade siyasi bir anlamda tanımlamakla Budist Uygurların sadece Uygurların bir bölümü olduğunu belirtmiş oluyor.

Kaşgarlı aynı Uygur devletinin sınırları hakkında da çeşitli bilgiler veriyor. Bilhassa, Uygur devleti ile Karahanlıların sınırlarını göstermeye ayrıca yer veriyor. Örneğin, “Küsen: Kuça denilen şehrin bir adı. Burası Uygur sınırıdır” (Ürümçi 1981: 526). Bundan anlaşılıyor ki, Küsen, Uygur devletinin batı sınırlarını teşkil ediyor. Kaşgarlı, savaşları konu alan parçalarda Uygur devletinin kuzeybatı yönündeki sınırlarının İli Nehri havalisine kadar uzanmış olduğunu belirtiyor:

Kimi içre oldurup

İla suwın keçtimiz

Uygur taba başlanıp

Mınglak elin açtımız

“Gemi içerisinde oturup İla suyunu -bu, büyük bir ırmaktır- geçtik. Uygurlara doğru yöneldik. Mınlak elini açtık” (Atalay 1986 III: 235). Kaşgarlı eserin bir başka yerinde “Mınglak bir yerin adıdır” demektedir. Burası, İli Nehri kuzeyinde yer alan bir yer olabilir. Kimi araştırmacılar burasını Uygur yurdunun bitimi olarak göstermektedir.¹⁵ Kaşgarlı, Barsgan maddesinde şöyle bir söylentiye dile getirir: “Barsgan: Afrasiyab’ın oğlunun adıdır. Barsgan şehrini bu yapmıştır. Bu şehir Mahmut’un babasının şehridir. Bazıları şöyle söylerler: Uygur hakanının Barsgan adında bir at bakıcısı varmış. Havası güzel olduğu için atları burada yetiştirmiş. Sonra Barsgan adı buraya ad olarak verilmiş (Atalay, 1986 III: 417-418). Barsgan’ın Uygur hakanının yaylası olduğunu belirten bu rivayeti hangi Uygur

⁹ 钱伯泉著《车师语言与车师种族初探》、《新疆大学学报》(哲学社会科学版), 1997年, 第25卷 第三期, 第57页.

¹⁰ Ablet Nordun, “Türkiy Tillar Divanı’diki Tarihka Dair Melumatlarning Tetkikat Kimmiti”, *Mehmud Keşkeri ve Türkiy Tillar Divanı*, Bei-jing, 2008, Milletler Neşriyatı, s. 255-256.

¹¹ Hebibulla Hoca Lemcini, “Türkiya Tillar Divanı’da Bayan Kilingan Kedimki Şehir – Kentler Toğrisida”, *Zhong-guo Uygur Tarihi ve Medeniyeti Tetkikati*, III, Ürümçi, 2000, Şıncang Helk Neşriyatı, s. 300.

¹² Faruk Sumer, *age*, s.39

¹³ 德 冯佳班 著《高昌回鹘王国的生活》, 1989年, 吐鲁番市地方志编辑室出版, 第160页.

¹⁴ 元 脱脱 撰《辽史》, 北京, 1974年, 中华书局标点本, 卷三十六 兵卫志下, 第429~433页, 卷四十六 百官志二, 第758页.

¹⁵ Saadetttin Gömeç, “Divanü Lugat-it -Türk’te Geçen Yer Adları”, 2. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kaşgarlı Mahmut ve Dönemi*, Ankara, 2009, Türk Dil Kurumu Yayınları, s.289.

devletinin hükümdarını işaret ediyor? Bu rivayet Barsgan'ın Türgişler devrinde kurulmuş olduğunu ifade edebileceği gibi, aynı zamanda Uygur hâkimiyetinin bir ara buraya kadar uzanmış olduğunu da gösterebilir. Gerçekten, Uygur Köl Bilge Kağan, kitabesinde hâkimiyetinin buraya kadar yayıldığını söylüyor. *DLT*'te "Bilge" maddesinde Kaşgarlı, "Uygur Hakanına Köl Bilge Han" adı verilir, 'aklı göl gibi' demektir. Burada çokluğu göstermek için su biriken yere benzetilmiştir. Yine akıllı kişiye 'büge bilge' denir" (Atalay 1985: 426) demektedir. Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgilerle ilgili olan Uygurların iki devrinde iki hükümdarı vardır. Biri, Orhun'daki Uygur devletinin, diğer biri İç Asya'da kurulan Uygur devletinin hükümdarıdır. Çin kaynaklarına göre, Orhun'da kurulan ve Ötüken'i başkent yapan Uygur devletinin ilk kağanı Kullıg Boyla, kendine "Kutluğ Bilge Kül/Köl Kağan" unvanını veriyor. Bu unvan, Şine-Ussu ve Kara Balsagun kitabesi'nde "Kül/Köl Bilge Kağan" şeklinde geçer.¹⁶ Aru-Han yazıtında aynı unvandan başka Kullıg'e "Köl Tarkan", "Köl Beg Bilge Kağan" unvanlarının da verildiği kaydedilir.¹⁷ Kağanın tahta oturduğu dönemde Uygur devletinin sınırları doğuda Şırvıların (室韦) yerleştiği bölgeden batıda Altay Dağları (金山)'na kadar uzanmıştır. Güneyde, Uygurlar çölün tamamını ele geçirip, eski Hunların topraklarını hâkimiyet altına almışlardı.¹⁸ Uygurların ikinci kağanı Moyun-çor, Şimalde Kırgızlarla, garpta Karluklar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmıllarla, ayrıca Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar ve Çiklerle savaşmış, bunların hepsini kendine bağlamış, hâkimiyetini Yenisey kaynakları, Çu-Talas havalisi, İç-Asya ve Kerulen'e kadar yaymış. Talas muharebesi (751), Tarım Havzası'nın Uygurların eline geçmesini sağlamış.¹⁹ Bütün bu bilgilerden anlaşılıyor ki, Köl/Kül Bilge Kağan devrinde Uygur devletini sınırları batıda Altay Dağları'ndan geçmemiş olmasına rağmen, onun haleflerinin tahta geçtiği devirlerde ise Uygurların sınırları batıda Kaşgarlı'nın bahsettiği Barsgan civarlarına ulaşmış ve burası muhtemel Uygurların başlıca yaylalarından olmuş. Bu hususta 821'de Uygurların başkentini ziyaret eden Temim İbn Bahr'de çok önemli bilgelere rastlıyoruz. Ona göre, Yukarı Nuşacan (Nuşcan) çevresinde dört büyük ve dört de küçük kent vardır. Yanında bir göl bulunan bir kentte tam silahlı 20.000 asker vardır.²⁰ Yukarı Nuşacan'ın Kaşgarlı'da geçen Barsgan ile aynı yer olduğu kesinlikle bilinmektedir.²¹ Bu noktada Kaşgarlı'nın aktardığı rivayet önemlidir ve Orhun'daki Uygur devletinin batı sınırlarının tespit edilmesinde de önemli ve güvenilir bir kaynak sayılabilir.

Yukarıda bahsedildiği gibi, Turfan kazılarında ele geçen bir kazık kitabede hükümdar Kül /Köl Bilge Tengri'nin tahta çıkmasına göre hesaplanan bir tarih zaptı formülü vardır: "Kutluğ ki ot kutluğ koyun yıl, ikinti ay, üç yangığa, kün ay tngride kut bulmuş, uluğ kün ornanmış, alpın erdemin il tutmuş, alp arslan kutluğ kül bilge kan(ımız)... kan olurmuş, öngtün saçıu, kidin nuç barshankategi ilinü erksinü yrılıkayur oğurda... ("Kutlu keng (şıpkanlı), ateş kutlu (unsurlu) koyun yıl, ikinci ay, üç yeniye, gün ve ay tanrıdan kut (saadet) bulmuş, ulu kut (baht üstüne) yerleşmiş kuvvet ve faziletle il tutmuş alp arslan kutlu kül bilge tanrı hanımız... tahta oturduğu, önde (şarkta) saçıu(= çice Scha-tschou) ve arkada (garpta) Nuç Barsgan'a kadar idare ettiği ve hüküm sürdüğü çağda").²² Burada adı geçen Kül (Köl) Bilge Tengri kimdir? Bunu, Kaşgarlı'nın dile getirdiği Köl Bilge Xan ile aynı

¹⁶ 法 J.R. 哈密顿 著《五代回鹘史料》，我乌鲁木齐，1982，新疆人民出版社，第145页。

¹⁷ Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, 2.baskı, Ankara, 2000, Akçağ Yayınları, s. 25

¹⁸ 陈世明, 孟楠, 高健 编者《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》(欧阳修撰《新唐书》卷二百一十七上, 回鹘上), 第198页。Ou -Yang-Xiu, age, s. 751.

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İslam Ansiklopedisi*, 12/2.cilt, İstanbul, 1988, Milli Eğitim Basımevi s. 180. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 23. baskı, İstanbul, 2003, Ötüken Neşriyat, s.132.

²⁰ Ramazan Şeşen, age, s. 195. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s.341, Ankara, 2000. T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları.

²¹ W. Minorskiy, "Temim İbn Bahr'ning Uyğur İlige Sayahiti", Hua-Tao, 8~10. *Esirlerdiki Ğerbiy Yurt Tarihi Hekkide Tetkikat*, 2003, Kaşker Uyğur Neşriyatı, s.568.

²² Reşid Rahmeti Arat, "Türklerde Tarih Zaptı", *Makaleler*, cilt I, Ankara-1987, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 164. Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya.

kişi olduğunu düşünebilir miyiz? Kazık kitabelerde adı geçen Kül/Köl Bilge Tengri'nin tahta geçtiği yıllarda doğuda Şa-chou'dan batıda Nuç Barsgan'a kadar olan sahaları idare ettikleri hakkındaki bilgiler, Kaşgarlı'nın Barsgan ve Köl Bilge Xan ile ilgili olarak kaydettiklerine tam uygunluk göstermektedir. Fakat aynı kazık kitabe üzerine çalışma yapan L. Bazin, F. W. K.Müller, J. R.Hamilton, Abe Takeo gibi bilginlerin Kül/Köl Bilge Tengri'nin tahta geçtiği yıllara ait verdiği bilgiler birbirini tutmuyor. Müller'e göre bu, 767 tarihinde yazılmış bir yazıttır. Bazın kitabının 899 tarihli olup Köl Bilge Han'ın tahta çıkış tarihlerini gösterdiğini ve adı geçen hanın 947 yılına kadar hüküm sürdüğünü yazıyor. Hamilton ve Abe Takeo ise 947'de yazıldığını ileri sürüyor. Aynı yerde bulunan ve içerik bakımından bir bölümü burada söz konusu olan kazıktaki metinlerle benzerlik teşkil diğer bir kazıktaki bilgiler göz önüne alınırsa Kaşgarlı'nın Uygur hükümdarı şeklinde zikrettiği Köl Bilge Han, pek kuvvetli ihtimal ile bu hükümdardır.²³ Bunlardan anlaşılıyor ki, 10. yüzyıllarda Koçu Uygur devletinin sınırları kuzey batıda İsik Köl kıyılarındaki Barsgan'a kadar uzanır. Burası hükümdar sülalesi için özel at yetiştirecek bir yer olmuştur. Böylece, Yedisu havalisi Uygur devletinin sınırları içinde yer alan önemli bir bölge olmuştur.²⁴ Bahsedilen kazıkta geçen Nuç adlı yeri Müller ve onu takip eden Abe Takeo, Göktürkler devrinden itibaren Çin kaynaklarında geçmeye başlayan ve Suyab Nehri'nin güneyinde, Şaş (Taşkent)'in kuzeyinde yer aldığı bildirilen Nuçkent ile birleştirilmektedir.²⁵ Şayet bu görüş doğru ise Uygur devletinin sınırları daha batıya uzanır. Ama amacımız Uygur devletinin kuzeybatıdaki sınırlarını kesinlikle tespit etmek değildir, sadece Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerin bu husustaki önemini belirtmektir. Gerçekten, Kaşgarlı'nın "Barsgan", "Bilge" ve "Mınglak" hakkında verdiği bilgiler sayesinde, Uygur devletinin sınırlarının kuzeybatıda önceleri Yedisu havalisine kadar genişlediğini, sonraları Kaşgarlı'nın yaşadığı 11. yüzyılda ise bu bölgeleri kaybedip, hudutlarının aynı yönde İla(ili) Nehri'nin orta ve yukarı mecralarında bittiğini söyleyebiliriz. Burada bahsetmek gereken bir husus daha var ki, ünlü Türk bilgini Emel Esin "Türk Sanatında At" adlı bir yazısında "Kaşgarî zamanında Uygur kağanının atları, Isık Köl platosunda Barsgan'da otlatılıyordu"²⁶ demektedir. Bilindiği gibi, Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemde Barsgan Karahanlıların sınırları içinde kalan bir şehirdi ve burasının Kaşgarlı'nın babasının da memleketi olduğu bildirilmiştir (Atalay 1986: 418). Muhtemel, Emel Esin hem yukarıda bahsedilen rivayeti hem de burasının Karahanlılar zamanında da başlıca bir hayvancılık bölgesi olduğunu göz önüne alarak aynı sonuca varmış olabilir. Burada, ilgi çeken bir husus, Emel Esin Kaşgarlı'nın kaydettiklerini Karahanlılara izafe ederek orasının Uygur topraklarından olduğunu göstermekle Karahanlıların hükümdar sülalesinin de Uygurlardan geldiklerine işaret etmiştir. Al-Çarşı'de Karahanlıların ilk hükümdarının adı Bilge Kül Kadir Han şeklinde zikredilmiştir.²⁷ Orhun'daki Uygur devleti ile Karahanlıların ilk hükümdarlarının unvanlarındaki bu benzerlik ve Koçu Uygur devletinde Kül Bilge Tengri'nin tahta geçtiği yılların takvim olarak kullanılması bu üç devletin kurucuları arasında sıkı bir bağlantının var olduğunu ve onların hâkimiyet anlayışı ve devlet geleneğinin aynı yoldan geldiklerini gösterir.

Kaşgarlı, "Öge" ve "Türkmen" adlarının etimolojisi üzerine değinirken iki rivayeti aktararak Uygur devletinin sınırlarının kuzeyde nereye kadar uzanmış olduğuna da işaret ediyor. "Öge" maddesinde şöyle denilmektedir: "Türk hakanının gönderdiği bir bölük asker Zülkarneyn'in ileri kolları üzerine baskın yapmışlar. Düşmanları yenmişler. Türklerden biri Zülkarneyn'in askerlerinden birine bir kılıç vurmuş, herifi göbeğine dek

²³ R. R. Arat, *age.*, s.164. 法J.R. 哈密顿 著《五代回鹘史料》, 第152-153页. 日 安部健夫 著《西回鹘史的研究》, 乌鲁木齐, 1985年, 新疆人民出版社, 第267页. Faruk Sumer, *age.*, s. 51, 102.haşıye.

²⁴ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, 15.baskı, İstanbul, 2006, Ötüken Neşriyat, s.86.

²⁵ 华涛 著《西域历史研究》(八至十世纪), 2003年, 上海古籍出版社, 第, 129页.

²⁶ Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlılara Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Ankara, 2003, Kalcı Yayınları, s. 259.

²⁷ Ömeljan Pritsak, "Karahanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, 6.cilt, İstanbul, 1968, Milli Eğitim Basımevi, s. 253.

parçalamış. Öldürülen adamın belinde, içerisinde altın bulunan bir kemer varmış; kemer de kesilmiş, altınlar kana bulaşarak dökülmüş. Ertesi sabah Türk askerleri kana bulaşmış olan altınları görerek birbirlerine 'bu ne' demişler, 'altın kan' cevabı verilmiş. Orada bulunan büyük bir dağa hemen bu adı vermişler. Uygur ülkesine yakın olan bu dağın çevresinde Türk göçebeleri bulunur. Zülkarneyn bu gece baskınından sonra Türk hakaniyla barışmış" (Atalay 1983: 90-91). Buna benzer diğer bir rivayet "Türkmen" maddesinde geçer. Buna göre, "Hakan şu Çin'e doğru geçip gitmiştir. Zülkarneyn arkasına düşmüş idi. Uygurların hakani, Zülkarneyn'e bir bölük asker gönderir. Bu çarpışma 'Altun kan' denilen bir dağda olmuştur. Bugün 'Altun Kan' denir. Bunun üzerine Zülkarneyn Hakanla barıştı ve Uygur şehirlerini yaptı; bir müddet oralarda oturdu. Zülkarneyn çekilip gittikten sonra Hakan Şu geldi, Balasagun'a kadar ilerledi. Kendi adını vererek 'Şu' adındaki şehri yaptırdı" (Atalay 1986: 416). Bu iki efsanede geçen dağın Altay dağları olduğu zannedilir. Çünkü Altay dağları altın madenleriyle ve Altın Dağ adıyla tarihin çok eski devirlerinden beri doğu ve batı arasında maruf olmuştur. Kaşgarlı'da geçen Uygur ülkesi Koçu Uygur Devleti'ni gösterir, Altay dağları bu devletin kuzey ve kuzey doğu sınırlarını teşkil etmektedir.²⁸ "Bu dağın çevresinde Türk göçebeleri bulunurlar" denilmesi de Altay'ın Türklerin ana yurdu olduğunu ve Türklerin aynı dağları merkezî bir bölge durumuna getirip hüküm sürdüğünü işaret eder. Burada Kaşgarlı Altay'ın asıl adı, bulunduğu yeri, maden bakımından zenginlikleri ve tarihte tuttuğu yerini söylenti şeklinde ifade etmiştir. İlk Türk merkezlerinden Andronov Kültürü çağında ise - bütün Orta ve Şimalı Asya'da altın ilk defa ortaya çıkmakta idi. Bu dönemde çok kudretli ve zengin içtimai hayatın müşahade edildiği Altaylar gerçek bir altın sanayii merkezi idi. Buradaki madencilik tesirleri cenupta Tanrı Dağlarına kadar hissediliyordu.²⁹ Çin kaynaklarında Altay'ın altın madenlerinden söz açıldığı gibi, antik çağ Yunan eserlerinde de bu hususta bazı kayıtlar zikredilmiştir. Herodot'un yazdığı "Tarih" adlı kitaba göre, eski Yunanlılar Altay'da yaşayan kavmin adını bilmediği için, sembolize ederek, Altay'ın altın kazıcılarına kendilerine iyice bilinen efsanelerdeki altın koruyan ve yılan tenlik, kuş başlık hayvan Girfen'in adını vermiştir.³⁰ Anlaşıyor ki, Altay'ın altın işçiliğini milattan çok önceleri pek uzaklarda bulunan Yunanlılar da öğrenmiştir. Nitekim, bahsedildiği gibi, Altay adı altına bağlanmaktadır. Altay Dağları'na Orkun Yazıtları'nda "Altın Yiş" adı verilmektedir, bu "Altın Dağ" anlamına gelir. Çin kaynaklarında da aynı ad anlam ve ses tercümesi ile "Chin-Wei-shan"(金微山), "Chin-Shan"(金山), "An-tai- Shan"(安台山), "A-Li-Tai-Shan" (阿勒台山) şeklinde kaydedilmiştir. Kara çam ile örtülü kayalık dağlara Altaylılarca "tayga", kara ormana da "yış" adı verilmiş. Türklük bilgisi alimlerinden W. Radloff'un görüşüne göre, Altay, al ve tayga adından gelmiş. Ünlü Türk bilgini Faruk Sumer de bunu isabetli görmüş.³¹ Doğu ve batı elleri arasında İpek Yolu kervancılığı başlamadan önce aynı ülkeler arasında Altay bölgesini kavşak noktası yapmış olan bir kervan yolu vardı. Çin'in kuzey bölgelerinden başlayıp kuzey'e doğru gidip Altay dağlarından geçmiş ve güney Siberya yaylaklarını takip ederek Kara Deniz dolaylarına kadar ulaşan bu yolda, Altay başlıca dağıtım merkezi olmuştur. Aynı yolda doğu ve batı ellerine taşınan mallar, çoğunlukla Altay'da imal edilen ve altın, bakır, bronz ve demirden yapılmış mamuller olduğundan, aynı kervan yoluna "Altın Yolu" veya "Bronz Yolu" adı verilmiştir.³² Demek ki, Kaşgarlı bu iki efsaneyi vermekle Altay Dağlarının yer altı kaynakları, siyasi ve askeri ve kültürel bakımdan Türk tarihinde oynadığı rolünü göstermeğe çalışmış oluyor.

Kaşgarlı, "Ötüken - Tataristan çöllerinde bir yerin adı, Uygur iline yakındır" (Atalay 1985: 138) diyor. Bu maddede Kaşgarlı, bir taraftan günümüzde Moğolistan adıyla anılmakta

²⁸ 谭其骧主编《中国历史地图集》，第五册（隋唐五代十国时期），上海，1982年，地图出版社，第94页。

²⁹ İbrahim Kafesoğlu, *age.*, 2003, s.320, 321.

³⁰ 张志尧主编《草原丝绸之路与文明》，乌鲁木齐，1994年，新疆美术出版社，第2页。

³¹ Faruk Sumer, "Altay Dağları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1987, sayı 1, s. 31-32.

³² Yusufcan Yasin, "Karahanlılara Kadar Türklerde Madencilik", *Orhun*, 2007, sayı 118.

olan eski Türk yurduna 11. yüzyıl Türklerinin Tatar çölleri adını verdiklerini bildirir, diğer taraftan “Uygur iline yakındır” demekle burasının Uygur devletinin kuzey ve kuzey doğu sınırlarını teşkil eden Altay Dağları’nın doğu eteklerine yakın bir yerde bulunduğunu işaret ediyor. Kaşgarlı, Moğolistan topraklarında sadece bir Ötüken’i dile getirmekle yetinmiş. Bu, Hunlar, Göktürkler, Sir-Tarduş ve Uygurlar için siyasi merkez rolünü oynayan ve aynı kavimlerin iktisadi ve askerlik tarihinde de çok önemli bir yer tutan Ötüken’in kutlu bir yer olduğu düşüncesinin Kaşgarlı’nın yaşadığı dönemde de hala unutulmamış olduğundan ileri gelmiş olmalıdır. Bu sebeple şunu belirtmek istiyoruz ki, Kaşgarlı’da geçen Ötüken’in bulunduğu yeri “doğuda Togla Nehri’nin öbür tarafından başlayarak batıda Altaylara kadar uzanan bir coğrafyadır”³³ demek veya Ötüken’i Rusya sınırlarındaki Kama Nehri’nin yukarı mecrasında yer alan ve günümüzde Kirof özerk bölgesine bağlı olan Vyatka şehri ile birleştirmek³⁴ çok yanlış bir görüştür. Orhun yazıtlarında kutlu bir bölge olarak geçen Ötüken, Çin Kaynaklarına göre, Orhun ve Selenga nehirlerinin çıktığı bir dağdır. Moğolistan’ın ortasında Hangay Dağları’nın doğu kesimini teşkil eden, suyu ve otu bol olan ve Çin kaynaklarında 於都斤山, 都斤山, 于都斤山, 郁督军山, 乌德建山, 尉都健山, 尉都健山, 乌德健山, 乌德健山, 乌都健山, 乌罗德健山, 乞都军山, 野乌笃斡山 gibi çok değişik şekillerde kaydedilen bu dağ, Altay dağları gibi kuzeydoğudan kuzeybatıya doğru uzanmış oluyor.³⁵

Kuça’nın Uygurlar ile Karahanlıların hududu olduğunu gösteren Kaşgarlı, bir başka yerde “Bügür: Kuça şehri ile Uygur ülkesi arasında bulunan dağ başında bir kaledir; burası sınırdır” diyor.³⁶ Burada Kuça’nın doğusunda bulunan Bügür’ü Uygur ülkesi ile Kuça şehrinin sınırı olarak göstermesi daha ilgi çekici bir konudur. Kaşgarlı bu maddede, Uygur devleti ile Kuça’nın siyasi hayatındaki yeni bir safhadan bahsetmiştir. Bilindiği gibi, Kuça bir şehirdir ve bir şehir devleti olarak Hun imparatorluğu devrinden itibaren Tarım Havzası’nda çok önemli rol oynamıştır ve civarlarındaki diğer küçük şehir devletlerini kendine ilhak ederek oldukça büyük bir devlet durumuna gelmiştir. Sınırları da doğuda Bügür’den batıda Aksu (Kaşgarlı’da Barman)’ya kadar uzanmıştır. Burası yer altı kaynakları ve el sanatları ile maruf olan bir devlet olarak Tanrı Dağları eteklerinde ve Tarım Havzası’nda yer alan 36 devleti temir ile temin ediyordu.³⁷ 856’den sonra da Beşbalık ve Koçu’yu başkent eden Uygur devletine tabilik statüsü arz ederek kendi varlığını korumuştur. Bu hususta Çin kaynaklarında şöyle yazılmıştır: “Küsen’de Uygurların başka bir soyu oturur. Hükümdar kendisine ‘Arslan Han’ der. İnciden taç ve sarı elbise giyer. 9 nazırla devleti idare eder. Paraları yoktur, para yerine işlemeli kumaşlar kullanırlar. Pirinç, buğday, kavun ve meyveleri vardır. Bu yerden batıda Da-shi devletine (大食国)’e 60 günlük, doğuda Sha-Chou (夏州)’ya 90 günlük yol vardır. Bu devlete ‘Xi-Chou Uygurları’(西州回鹘) veya ‘Xi-chou Küsen’ (西州龟兹) adı verilir. Ayrıca, ‘Küsen Uygurları’ (龟兹回鹘) da denilir.”³⁸ Anlaşıyor ki, Kaşgarlı burada Koçu Uygur devletine bağlanan bu şehir devletinin sınırlarını göstermiş oluyor ve dolayısıyla Koçu Uygur devletinin siyasi yapısıyla da ilgili bir bilgi vermek istiyor.

Kaşgarlı “Kinğüt” üzerinde dururken bunun, “Uygur sınırında bir şehir adı” (Atalay 1986: 362) olduğunu bildirmiştir. Bu şehrin günümüzdeki yeri tespit edilmiyor. Ancak, A. Zeki Velidi Togan bunu, Çin Kaynakları (Şin Yüan-shi’) ve Hoten metinlerinde Karatatarların

³³ Saadettin Gömeç, *agm*, s. 2009, s. 289.

³⁴ 苏 阿林诺夫 《〈突厥语词典〉插图中的民族地名学记载》,《民族译丛》,1992年,第四期,第41-42 页.

³⁵ 钱伯泉 《於都斤山》,《新疆历史研究》,1985年,第二期,第21页.

³⁶ Bu kalenin adını Atalay “Bükür” şeklinde vermiş. Bk. I, s. 361.

³⁷ 马长寿 著《突厥人和突厥汗国》,桂林,2006 年,广西师范大学出版社,第95页.

³⁸ 陈明 孟楠 高健 编者《二十四史宋元时期西域史料汇编》(脱脱 撰《宋史》卷四百九十, 天竺于阗高昌回鹘大食龟兹等少州城寨传),第459页. W. Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, 1942, sayı 7, s. 133.

dokuz kabilesinden biri olarak geçen Kingüt kabilesi ile ilgili görüyor ve “Kingüt kabilesi ise Mahmut Kaşgarî’de ‘Uygur sınırında bir şehir’ sıfatıyla zikredilen kabile ismidir”³⁹ diyor. Togan şöyle devam ediyor: “Bunlar 10. asırda Şatolarla birlikte Kansu şehrini işgal etmişler; sonra asıl vatanları olan Saçu yani Tung-huân tarafına dönmüşlerdi. Bu tokuz Tatar kabilesinin asıl vatanı Lobnor ve Saçu’nun güneyindeki Altındağ ve Lobnur ile Kumul arasındaki dağlar olduğu anlaşılıyor ki, memleketlerinde yetişip dışarıya ihraç olunan meşhur ‘Misk-i Tatarı’nın sahipleridir.”⁴⁰ Bu belgelere istinaden Kingüt kabilesinin Altındağ ile Lobnur ve Kumul arasındaki dağlık bölgede yerleşmiş bir kabile olduğu ve Kaşgarlı’nın yaşadığı döneme gelince onların yerleştiği şehrin Uygur devletinin doğudaki sınırını teşkil ettiğine hükmetmek gerekir. Fakat eserin bir başka yerinde “Yılduz Köl”ün bulunduğu yerden söz açılırken, burasını “Kuça, Kingüt ve Uygurlar sınırında bulunan bir göl” (Ürümçi 1984: 186) şeklinde tanımlar.⁴¹ Bu ifadeden, Kingüt’ün Kuça’nın doğusunda ve Koçu’nun batısında yer alan bir şehir olduğu anlaşılır. Kuça’nın kuzeydoğusunda ve Karaşehar’ın kuzeybatısında, Tanrı Dağlarının kalbinde yer alan ve günümüzde Moğolca “Bayın Bulak” adı verilen bir yayla, eskiden Türkçe “Yultuz Yaylası” adıyla maruf olmuştur. Hala, Uygurlar buraya Yultuz Yaylası derler. Aynı yaylanın bulunduğu dağlar arasından kaynaklanan bir nehir de “Yultuz Nehri”(diğer bir adı “Kaydu”) adıyla anılıyor. Aynı yaylanın merkezi bölgesinde yüz ölçümü 300 kilometrekareden fazla bir sahayı kapsayan ve “Akku Kölü” adı verilen bir göl vardır. Çevresinin güzelliğiyle insanı cezbeden bu gölde ve civarlarında 128 çeşit kuş ve 20 çeşitten fazla hayvan yaşıyor. Göl, gökteki yıldızlara benzeyen pek çok küçük göllerin birleşmesiyle şekillenmiştir. Kaşgarlı’nın zikrettiği göl, mutlaka budur. Söz konusu yaylanın kuzeyi İli Nehri’nin yukarı mecrasının akıp geçtiği bölgeye bitişik bir durumdadır. Kaşgarlı’nın ifadelerinden Uygur devletinin kuzey batı sınırlarının aynı göle yakın bir yerden veya yaylanın kuzey kesimlerinden geçtiği anlaşılıyor. Bundan hareketle birçok bilgin Kingüt’ü Karaşehar sınırları içinde bulunan bir şehir olarak tanıtmaktadır. Nitekim Çin kaynaklarından 《北史》 (“*Şimali Sülaliler Tarihi*”), 《魏书》 (“*Wei-name*”), 《周书》 (“*Zhou-name*”), 《隋书》 (“*Süi-name*”)’da Karaşehar’ın (Türkçe Sulmi, Sanskritçe Agni) Koçu, Küsen, Kaşgar, Yarkend, Udun (Hoten) ile eşit durumda olan ve idaresi altında dokuz şehir bulunan oldukça büyük bir şehir devleti olduğu kaydedilir.⁴² Kazılarda Karaşehar’ın sınırları içinde kalan birçok şehrin kalıntıları da bulundu. Bunun arasında birisinin Kingüt olduğu muhtemeldir. Bütün bu veriler gösteriyor ki, çoktan beri Karaşehar sınırları içinde varlığını sürdüren bu şehir, Koçu Uygur devleti devrine gelince bir sınır bölgesini teşkil etmiş oluyor. Bu tarihten çok önceleri, yani 3-5.yüzyıllarda da Karaşehar devletinin sınırlarının kuzey batıda aynı bölgeden geçerek Usunlar memleketine, yani İli Nehri’nin yukarı mecrasına kadar uzanmış olduğunu Çin kaynaklarından öğreniyoruz.⁴³

Kaşgarlı “Tarım” sözünü çeşitli anlamda tanımlıyor. Bunlardan biri “Tarım: Uygur sınırında Kuça adındaki yerin yanında bir yer. Usmı Tarım dahi denir. Buraya akan bir derenin adına da ‘Tarım’ derler” (Ürümçi 1981: 514) denilmektedir.⁴⁴ Diğer bir açıklamasında “Usmı Tarım: İslam diyarından Uygur iline dek akan büyük bir dere”

³⁹ A.Zeki Velidi Togan, *age.*, s.434.

⁴⁰ A.Zeki Velidi Togan, *age.*, s.434

⁴¹ Bu maddede geçen “Yılduz” ve “Kuça” adlarını, Atalay “Yolduz” ve “Küçe” şeklinde yazmıştır. Bk, III, s. 135. Eserin Uygurca nüshasında aynı maddede geçen Kingüt ise “Küngüt” şeklinde verilmiş. Bk. III, s.186. Biz burada eserin iki dildeki yayınına mukayese ederek Yılduz, Kuça ve Kingüt şeklini tercih ettik.

⁴² Li-Yan-Xu, *Şimaliy Sülaliler Tarihi*, Ürümçi, 2002, Şincang Helk Neşriyatı, s.424. *Ğerbiy Yurt Tarihiy Matiriyalliri*, Ürümçi, 2004, Şincang Helk Neşriyatı, s.423, 688, 864. 陈世明, 孟楠, 高健 编者《二十四史魏晋南北朝时期西域史料汇编》(魏收撰《魏书》卷一百零二 西域列传, 令狐德棻撰《周书》卷五十 异域列传下, 魏征撰《隋书》卷八十三 西域传, 李延寿撰《北史》卷九十七 西域传), 乌鲁木齐, 2007年, 新疆大学出版社, 第306, 400, 469, 622页.

⁴³ 房玄龄撰《晋书》卷九十七 四夷传, 北京, 1973年, 中华书局标点本, 第2542.

⁴⁴ Atalay Kuça adını burada “Köçe” şeklinde göstermiş. *bkz.*, s. 396.

(Atalay 1985:130) şeklinde geçer. Bundan başka, göllere, kumluklara dökülen çay kollarına da tarım adının verilmiş olduğunu bildiriyor”(Atalay I 1985: 396). Bu maddelerde Kaşgarlı, Tarım Nehri ve havalisini çok iyi bir şekilde tarif etmiş. Nitekim Tarım Nehri’nin geçtiği bölgede, yani günümüzde Kuça, Şayar, Bügür ve Lobnur ilçelerinin sınırları içinde kalan Tarım adlı bir bölge vardır. Tarım Nehri aynı bölgeden geçiyor. Kuça, Şayar ve Bügür ilçelerine bağlı olan Tarım bölgesi Tarım Nehri’nin kuzeyinde, Lobnur ilçesine bağlı olan Tarım bölgesi ise aynı nehrin güneyinde kalıyor. Tarım Nehri Bügür sınırlarından geçip Lobnur’a yaklaştıkça Tarım bölgesinin ortasından geçiyor ve bu bölgeyi ikiye bölüyor. Tanrı Dağları, Pamir Yaylası ve Kurum Dağlarından kaynaklanan ve 2.137 kilometrelik uzunluğuyla en büyük kıta içi nehri sayılan Tarım nehri, Tarım Havzası’nın kuzey kesiminden dolanıp geçtikten sonra Tıtıma Külü ve Lobnur’da son bulur. Burada durulması icap eden bir diğer husus daha vardır. Kaşgarlı Tarım adıyla ilgili olarak yine şöyle yazıyor: “Tarım: Tekinlere ve Afrasiyab soyundan olan hatunlara ve bunların büyük, küçük çocuklarına karşı söylenen bir kelimedir; ne kadar büyük olursa olsun Hakanlı hanlarının oğullarından başkasına böyle söylenmez”(Atalay 1985: 396). Karahanlıları Afrasiyab soyundan gelenlerin kurduğu bir devlet olarak nitelendiren Kaşgarlı, burada Tarım adını da sadece bu devletin hiyerarşisine, bilhassa Karahanlıların hükümdar sülalesine özgü bir terim olarak gösteriyor. Ama bizim çok ilgimizi çeken nokta, Tarım adının doğudaki Uygurlarda da kullanıldığıdır. 《册府元龟》 (“*Kitaplar Cevheri*”)’de, 924 tarihinde Kansu Uygurlarından Çin sarayına giden bir elçinin adı “天铁林” şeklinde geçiyor. Hamilton’a göre, bu adın Türkçesi Tian Tarım’dır ve Tarım ise Türkçe bir unvandır. Hamilton yine Tarım adının Tengrim kelimesinden türeyen bir terim olduğunu bildirmektedir.⁴⁵ Turfan metinlerinde Tengrim kelimesi hükümdar kızları ve zevceleri için kullanılmış bir unvan gibi görünmektedir.⁴⁶ Anlaşıyor ki, Tarım ile Tengrim kelimeleri her iki devlette aynı anlamda kullanılıyor, üstelik Tarım’ın menşe’i Tengrim kelimesine bağlanıyor. Birbiriyle ilişkili olan bu iki terimin Koçu’da ve Karahanlılarda aynı hâkimiyet anlayışını ifade ettiğine veya Kaşgarlı’nın “Hakanlı hanlarının oğullarından başkasına böyle söylenmez” şeklindeki tarifine bakılırsa her iki devletin bir kavim, yani Uygurlar tarafından kurulduğu ve din ayrılığı yüzünden Tengrim kelimesinin Karahanlılarda Tarım şeklinde kullanıldığı belli olur.

Kaşgarlı *DLT*’de bazı kabilelerin Uygur iline yakın bir bölgede yaşadıklarını da bildiriyor. Örneğin, “Aramut: Uygur illerine yakın oturan bir Türk bölüğü”(Atalay 1985: 139) dedikten sonra “Armut: bir yer adı” diyor. Bu topluluğun oturduğu yerin adıyla anıldığını ve aynı kelimenin de Türkçe değil gibi görünmüş olduğunu ileri süren Faruk Sümer’e göre, 11. yüzyılda Aramut adlı yerde yaşayan ve aynı adı taşıyan topluluğunun Batı Türklerine mensup bulunduğu tahmin edilebilir.⁴⁷ Bununla ilgili olarak Saadettin Gömeç şöyle diyor: “Bugüne kadar Divan üzerine yapılan çalışmalarda Aramutların kimliği veya mevki henüz aydınlatılamamış olmakla beraber 7. asrın ikinci yarısında Köktürklerin (Göktürkler) inkıza uğramaları sonucunda Çinliler, Gobi’nin güney ve batı kısımlarında yeni idari düzenlemelere gitmişlerdir. Bu teşkilatlanma sırasında Türkistan’ın doğusu, bugünkü Moğolistan’ın da batısına denk gelen bölgelerde Ch’an-yü ve Han-hai askeri valiliği adıyla bir taksimat olur. Buna göre Han-hai valiliklerinden birisi Hsin-li, yani ‘Taze Aramut’ tutukluğudur ki Kaşgarlı’nın kabaca tarifine uygundur.”⁴⁸ Kaşgarlı birçok yerde Oğraklardan söz açar, buna göre, sınırda oturan bu Türk oymağına Kara İğaç dahi denir.⁴⁹ Burada adı geçen sınırı Faruk Sümer Uygur sınırı olarak açıklar ve onların On Okların

⁴⁵ 法 J.R. 哈密顿 著《五代回鹘史料》，第172页。

⁴⁶ V. F. Büchner, “Tanrı”, *İslam Ansiklopedisi*, 11.cilt, İstanbul, 1979, Milli Eğitim Basımevi, s. 705.

⁴⁷ Faruk Sumer, *age*, s. 53.

⁴⁸ Saadettin Gömeç, *agm*, 2009, s. 266.

⁴⁹ Atalay bu boyun adını bir yerde “Uğrak”(s. 28, 313), bir başka yerde “Oğrak”(s. 119, 468) şeklinde göstermiş.

kalıntıları olduklarını ileri sürer.⁵⁰ Kaşgarlı bir parçada Oğrakların yigitlikle ve cömertlikle tanınmış bir Türk boyu olduğunu bildiriyor (Atalay 1985: 468). Bir başka parçada onların müslüman ordusunun yanını tutarak onlar ile birlikte savaş yaptıklarından bahseder (Atalay 1986: 183). Kaşgarlı'da Oğraklar Yağmalardan sonra gelir. Bunlara göre, Oğrakların Kaşgarlı'nın yaşadığı çağlarda İli kıyılarına gelmiş oldukları zannedilir.

Kaşgarlı Uygurların inancından bahsederken Uygur devletinde yerleşen çeşitli dinler, din terminolojisi ve Karahanlılar ile Uygur devleti arasında cereyan eden savaşlar ve bundan doğan sözlü edebiyatlar hakkında çok önemli bilgileri vermektedir. Bu bilgiler hem bizzat Uygur adına bağlantılı bir şekilde, hem de Müslüman olmayan Türklerle alakadar bir biçimde geçer. "Katı kâfirler" ve "Uygur gavurları" ve "Müslüman olmayan Uygurlar" gibi çeşitli kavramlar ile Uygur devletinde Budizmin köklü olarak yerleştiğini bildiren Kaşgarlı, aynı dinin terminolojisi hakkında şu bilgileri veriyor: "Burxan: put. Heykele dahi 'bedhez burxan' denir"(Atalay 1985: 436), "Toyın: toyun. İslam olmayanların din ulusu. Bu bizdeki imam ve müftü gibidir. Toyın her zaman put yanında bulunur. Kitaplar ve gavurluk hükümlerini okur. Ondan Yüce Tanrıya sığınırız"(Atalay 1986: 169), "Subuzğan: Maşatlık, müslüman olmıyanların mezarlığı"(Atalay, 1985 I : 516), "Yağış: İslamdan evvel Türklerin adak için, yahut tanrılarına yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurban"(Ürümçi 1984: 11-12).⁵¹ Bir parçada put evine "Furxan evi" (Atalay 1985: 343-344) denildiğini bildiren Kaşgarlı, hem Buddizmin hem de diğer dinlerin terminolojisi ile alakadar olan sözlüklerden de bahseder: "Tengriken: Tanrıya tapınan bilgin, ruhani, zahit. Gavurların (Müslüman bulunmıyan Türklerin) dilince"(Ürümçi 1984: 530).⁵² "Tengri: Tanrı, aziz ve ulu Tanrı. Şu savda dahi gelmiştir: 'toyın tapuğsak, Tengri sefinçsiz = toyın tapmak ister, Tanrı memnun değil', müslüman bulunmıyan Türklerin din ulusu Tanrıya tapınır; fakat yüce Tanrı onun yaptığı işten memnun değildir... yere batası kafirlere göge 'Tengri' derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye 'Tengri' derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kişiye 'Tengriken' derler. Bunların sapıklıklarından Tanrıya sığınırız" (Ürümçi 1984: 514-515). "Nom: nom, din şeriat. Buradan alınarak tengri nomi denir ki, 'Allahın dini ve şeriatı' demektir. Bütün dinlere de 'nom' denir. Bu, Çince bir kelimedir" (Ürümçi 1984: 186). "Yükündü: yükündü, secde etmek, tapındı. 'Kul Tengrige yükündü.=kul Tanrıya secde eyledi'. Toyın burhanka yükündü = toyun - Buda dininin ulusu - puta secde etti" (Atalay 1986: 84). Yukarıda "Tengri" maddesinde bir örneğini gördüğümüz gibi, Kaşgarlı bu çeşit terminolojiden bahsederken, bununla ilgili olarak söylenen savları da dile getirmekten çekinmemiş. Ayrıca bu maddede Kaşgarlı, bir taraftan Türklerin tabiat kuvvetlerine tapınma inancının Uygurlarda hâlâ muhafaza edildiğini, diğer bir taraftan Uygurların "bütün Türklerin ana kültü" durumuna gelen Gök-Tanrı dinini koruduklarını işaret eder. Uygurların hem Gök-Tanrıya tapındıkları hem de Budizmi benimsedikleri Çin kaynaklarında kaydedildiği gibi, 13. yüzyılda Turfan'da Uygur tapınaklarını ziyaret eden Rubruk'un seyahatnamesinde de geçer.⁵³ Uygurların tabiat kuvvetlerine tapınmasına, yani yüksek dağlara ve büyük ağaçlara inandıklarına ait bilgiler Çin kaynaklarında, Gerdizi'de ve Cuveyni'de de kaydedilen bir husustur.⁵⁴ Burada farklılık gösteren bir nokta var ki,

⁵⁰ Faruk Sumer, *age.*, s. 53.

⁵¹ Atalay aynı sözü "Yağış" şeklinde göstermiş. *bkz.*, s.10.

⁵² Atalay bu adı "Tengrigen" şeklinde veriyor ve dipnotta şöyle yazıyor: " Bu kelimenin 'tengrigen' imlâsında olması lâzım ise de bu ayrıma ve bu ayrımın ölçüsüne uymak için kelimenin 'tenğirken' olması lâzım geliyor sa dikkat."

⁵³ Yusufcan Yasin, "Uygur Medeniyet Tarihida Şamanizm Mesilisi", *Turpanxunastik Tetkikati*, 2007, I s.129-130.

⁵⁴ 宋濂 撰 《元史》卷一百二十二列传九, 北京, 1976年, 中华书局标点本, 第2999页. [伊朗] 志费尼 著 《世界征服者史》(上), 南京, 2005年, 江苏教育出版社, 第48页. Ramazan Şeşen, *age.*, s. 91.

Kaşgarlı bu hususlardan bahsederken sadece müslümanlık yanlısı olarak Uygurların bu çeşit inançlarına kınama gözüyle bakmış oluyor.

Bilindiği gibi, Buddizmin derin olarak yerleşmesine rağmen Uygur devletinde Maniheizm, Hristiyanlık gibi dinleri benimseyen kitleler de vardı. Çeşitli dinler yan yana yaşıyorlardı. Bu, Uygurların uyguladığı dini tolerans siyasetinden ileri gelmiş bir kültürel durumdur. Bu, birçok İslam yazarlarına (Gerdizi’de, el-Makdisi’de) malum olduğu gibi, Kaşgarlı Mahmut’un da yakından vakıf olduğu bir konudur diye düşünüyoruz. Fakat Uygurlar içinde Mani ve Hristiyan mezheplerinin devam ettiğine ait Kaşgarlı Mahmut’da hiç bir kayıt yoktur. Yalnız bir yerde “Paçak: Hristiyanların orucu”(Atalay 1985: 411) şeklinde bir ifade geçer.⁵⁵ Bu kelimenin zikrinden Hristiyanların da var olduğunu çıkarabiliriz. Aynı kelimeye Mani metinlerinde de tesadüf olunuyor ve Mani orucu anlamında kullanıyor ki bu da dikkat çekicidir.⁵⁶ Eserinin baş kısmında kendisi de söylediği gibi, Müslüman bulunmayan Türk illerinden fazla bahsedilmesini uygun görmeyen Kaşgarlı, bir mümin olarak İslamiyet dışında kalan dini muhitteki şeylerin tanıtılmasında genel mahiyette bazı kavramları kullanmakla yetinmiş oluyor. Yukarıda bahsedilen “Toyın” ve “Nom” maddelerinde de bu tutum açık gösterilmiştir. Kısaca, Kaşgarlı’nın “Katı kâfir” ve “Uygur gâvuru”, “Müslüman olmayan Uygurlar”, “Müslüman bulunmayan Türkler”, “Tat” gibi deyimlerle yalnız Uygur toplumundaki Budistleri değil, aynı zamanda Mani ve Hristiyan dini mensuplarını da ifade etmiş olduğunu düşünebiliriz.

Kaşgarlı’da, Karahanlılar ile Uygurların ilişkilerine ait daha önemli bilgilere rastlıyoruz. Söz konusu ilişkiler arasında Karahanlıların İslamiyeti yaymak amacıyla Uygurlara karşı yaptığı savaşlar başta geliyor. Bu savaşların hatırası, eserde sözlü edebiyatın güzel örnekleri olarak veriliyor. Kaşgarlı’da yer alan edebi parçaların ayrıntılı bir tasnifini yapan Talat Tekin’e göre, gaza amacıyla Karahanlıların Uygurlar üzerine yaptığı savaşları tasvir eden parçalar şunlardır: Kimi içre oldurup

İla suwın keçtimiz

Uygur taba başlanıp

Mınglak elin açtımız

“gemi içerisinde oturup İla suyunu – bu, büyük bir ırmaktır-geçtik. Uygurlardan yana yöneldik. Mınglak elini açtık”. (Atalay 1986: 235)

Beçkem urup atlaka

Uygurdaki tatlaka

Oğrı yawuz itlaka

Kuşlar kibi uçtımız

“Atlara belge vurarak Uygurdaki tatlara, hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk” (Atalay 1985: 483) Kudruk katıg tügdümüz

Tenğrig üküş ögdümüz

Kemşip atıg tegdimiz

Aldap yana kaçtımız

“Kuyruğu sıkı döğdük, Tanrıyı çok öğdük, gemi çekerek atı özengeledik, aldatarak yine kaçtık” (Atalay 1985: 472)

⁵⁵ DLT’nin Ürümçi nüshasında bu ad “Baçak” şeklinde tespit edilir. Bk. s.536.

⁵⁶ V. V. Bartold, *age.*, s. 74.

Tünle bile bastımız.

Tegme yanguk pustımız

Kesmelerin kestimiz

Minglak erin bıçtımız

“geceleyin bastık, her yandan pusu kurduk, perçemlerini kestik, minglak adamlarını bıçtık”
(Atalay I 1985: 434)

Kelnğizleyü aktımız

Kendler üze çiktımız

Furxan ewin yıktımız

Burxan üze sıçtımız

“seller gibi aktık, şehirler üzerine çıktık, put evini yıktık, putlat üzerine yestehledik”(Atalay 1985: 343-344).

Hece ölçüsünün 2+2+3 veya 4+3 duraklı 7'li kalıbı ile yazılan⁵⁷ bu dördlüklerde Karahanlıların Buddist Uygurların ülkesine yaptıkları bir akın hikâye edilmiş ve savaşın İli Nehri havalisindeki Minglak adlı bir yerde çok şiddetli bir biçimde cereyan ettiği bildirilmiştir. Müslüman Türklerin İli Nehri'nin ötesindeki şehirlere hücum ve taaruzları ilk Doğu Karahanlı hükümdarı Sülayman Bin Yusuf (1031~1056/1057) devrinde olmuştur. Böylece bu manzumenin de 11.yüzyılın ilk yarısında düzenlenmiş olduğu yargısına varılabilir.⁵⁸ Karahanlıların dini bir uğrunda yaptığı böyle savaşların doğuda Küsen, Sulmi, Koçu ve Beşbalık gibi Budizm kültürünün büyük merkezlerinde de çok defa cereyan etmiş oldukları bilinmektedir.⁵⁹ Karahanlıların o kadar çetin savaşlar yapmasına rağmen aynı dönemde İslamiyet kuzeyde İli'nin öbür tarafına, doğuda ise Küsen'in ötesine geçememiş. Küsen iki devletin sınırı olarak kalmış. Bu husus sebebiyle şunu belirtmek gerekir ki, İli Nehri Kaşgarlı'nın çok önemle durduğu bir konudur, hatta Türklerin On İki Hayvan adıyla anılan takviminin çıkışını da İli Nehri'ne bağlıyor ve bu nehri “Türklerin Ceyhunu” olarak nitelendiriyor. İli adının geçtiği en eski müslüman kaynağı *Hudüd al-âlam*'dir; bu eserde ve *DLT*'de dâhil daha sonraki eserlerin çoğunda, adı İlâ olarak kayıtlıdır. İslamiyetin bu sahaya nasıl ve ne zaman yayıldığı bilinmiyor. Kaşgarlı bir yerde “Kemi talas = Uygurlar sınırında bir geçidin adı”(Ürümçi 1984: 323)⁶⁰ diyor, diğer bir yerde ise “Talas: Taraz diye tanınmış olan bir şehir. Talas, ikidir; birine ‘Uluğ Talas’ denir; ikincisi İslam sınırında bulunur. Kemi Talas =Küçük Talas’ denir”(Ürümçi 1984: 474-475) şeklinde verilen bir açıklama vardır. İslam hududunda diye tarif edilen ve haritada İli kuzeyinde gösterilen “Kemi/Kumi-Talas” şehrinin diğer bir yerde Uygur hududunda olarak gösterilmesi, Kaşgarlı çağında Karahanlıların kuzeydeki sınırlarının İli Nehri'nin kuzey kıyılarına kadar uzandığını gösteriyor. Aynı dönemde Karahanlı ordusunun İli Nehri'den geçerek Uygurlara karşı ne kadar şiddetli gaza savaşları yapmasına rağmen, İslamiyetin İli'nin öbür tarafına yayılamadığı XIII. asırda İli vadisinin İslam dünyasının hududu olan memleket olarak telakki edildiğinden anlaşılmaktadır. İslamiyet daha şarkta bulunan memleketlere ancak Moğollar devrinde girmiştir.⁶¹

Kaşgarlı'da derc olunan bu manzumeler, yalnız Karahanlıların yaptığı dini savaşların bir hatırası olmakla kalmaz, aynı zamanda Karahanlıların tatbik ettiği savaş taktikleri

⁵⁷ Talat Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara, 1989, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 26.

⁵⁸ Talat Tekin, *age.*, s.24.

⁵⁹ Mollahaci, *Buğrahanlar Tezkirisi* (“Tezkiretul- Buğrahan”), 1988, Keşker Uygur Neşriyatı, s.70.

⁶⁰ Atalay bu adı “Kumi talas = Uygurlar sınırında bir yerin adı” şeklinde açıklıyor. bk, III.s. 235.

⁶¹ V. V. Barthold, “İli”, *İslam Ansiklopedisi*, 5.cilt, s. 971, İstanbul, 1968, Milli Eğitim Basımevi.

hakkında da çok önemli bilgileri veriyor. Bilindiği gibi, hızlı hareket etme yeteneği Türk ordusunun en büyük özelliğidir. Dolayısıyla, Çin kaynaklarında yıpratma savaşlarına geçen Türk ordusunun hareketi, yıldırımın düşmesine, kuşların uçmasına ve sellerin akmasına benzetilmiştir. Bu çeşit benzetmeler Orhun Kitabeleri'nde görüldüğü gibi, Kaşgarlı'da da dile getirilir. Bunun yanı sıra, geceleyin aniden saldırmak, pusu kurmak, sahte ric'at yaparak düşman ordusunu muhasaraya almak, bağırarak, haykırmak veya gürültü yapmak yoluyla düşman ordusunu ruhi bakımdan bozmak, en eski devirlerden beri Türklerin başlıca savaş taktikleriydi. Günümüzün tarihçileri tarafından "Turan taktiği", "Kurt oyunu" adı verilen aynı taktiğin Karahanlılar çağına Türkleri tarafından tam olarak devam ettirildiği Kaşgarlı'da derc olunan aynı manzumelerden ve diğer savaş şiirlerinden bilinmektedir.⁶²

Kaşgarlı'nın, Buddizm muhitindeki Uygurların iktisadi hayatına dair verdiği bilgiler de çok dikkat çeker. Kaşgarlı, aynı Uygurların ödeme araçlarından bahsederken "Kamdu" adı verilen bir çeşit kumaş parayı çok iyi bir şekilde açıklıyor. Ona göre, "Kamdu: Dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır ki üzerine Uygur hanının mührü basılıp alışverişte para yerine kullanılır. Bu bez eskirse her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür vurulur"(Atalay I 1985: 418). Bu paraya ait benzer kayıtlar Çin kaynaklarının Küsen hakkında verdiği bilgiler arasında da geçer, yani bu, "paraları yoktur, para yerine işlemeli kumaşlar kullanırlar" şeklinde ifade edilir. Uygur devletine bağımlı olan ve onun batı sınırlarını teşkil eden Küsen'de alışverişte kullanılan bu işlemeli kumaşın Kamdu ile bir şey olduğunu zannediyoruz, bu hususta hiç bir kuşku yoktur. Diğer kaynaklarda benzer kayıtların geçmemesine rağmen Kamdu'nun Uygurlarda köklü bir tarihe sahip olduğunu düşünebiliriz. Göktürklerin fetret devrinden itibaren güçlü bir siyasi teşekkül olarak ortaya çıkan Hazarların alışveriş hayatı bu husustaki düşüncemizi destekliyor. Hakan sülalesinin Uygur kökenli olduğu bildirilen ve Kaşgarlı'da Suvarin adıyla geçen Hazar ahalisinin ticarete 4 zirâ uzunlukta ve bir buçuk karış genişlikte "ekin" tesmiye edilen kumaş paralar (yâni kâğıt para benzeri) kullandığını yine Kaşgarlı'dan öğreniyoruz. Bu kumaş paralar, Uygurların Kamdu adı verilen kumaş paralarına çok benziyordu.⁶³ Kaşgarlı'nın dile getirdiği bir çeşit ödeme aracı olan Kamdu, Turfan'da bulunan sivil belgelerinde "böz" (pamuk kumaş) ve "kuanpu" adlarıyla geçiyor. Üzerine damga basılan bu böz ve Kuanpu'nun nerelerde geçerli olduğu açık bildirilmiştir. Bundan başka Uygurların gene iki çeşit ödeme aracı da vardır. Bunun biri, madeni para (altın, gümüş, bakır) ve diğer birisi ise Moğol döneminde tedavülde olan kâğıt para (Çav)dır.⁶⁴ Pamuk kumaş parçalarının para yerine kullanılması Doğu Türkistan'da da son zamanlara kadar yürürlükte idi.⁶⁵ Kaşgarlı'nın "Kevçi: Uygur illerine kadar Kaşgaristan'da kullanılan hububat ölçüsüdür, on rıtl alır (bir rıtl on iki okkadır)" (Atalay 1985: 417-418) şeklindeki tarifinden aynı ölçünün sadece Karahanlılar ile Budizm muhitindeki Uygurlarda kullanılan bir birim olduğunu anlıyoruz.

İki çeşit dini muhit içinde varlığını sürdüren Karahanlılar ile Uygur (Koçu) devleti arasında 10.ve 11.yüzyıllarda siyasi ve askeri bakımdan bir ara düşmanlık durumun görülmesine rağmen iki devlet arasında iktisadi ve kültürel ilişkilerin sürekli olarak devam ettiğini yine Kaşgarlı'dan öğreniyoruz. Kaşgarlı'nın naklettiği bir beyitte şöyle denilmektedir:

⁶² Yusufcan Yasin, *agm.*, 2009, s. 768.

⁶³ A. Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi*, 4.cilt, İstanbul, 1948, Milli Eğitim Basımevi, s. 397, 404. A.Zeki Velidi Togan, *age.*, 1981, s.446, hâşiye, 78. Anil Çeçen, *Türk Devletleri*, 4. baskı/ Ankara, 2007, Fark Yayınları, s. 145, 153.

⁶⁴ 德 冯佳班 著《高昌回鹘王国的生活》，第40页。A.Melek Özyetgin, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanılması Üzerine", *Orta Zaman Türk dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, İstanbul, 2005, Ötügen Neşriyat, s. 152, 154, 159.

⁶⁵ V. V. Barthold, *age.*, 2007, s. 97.

Ordhulanıp yüksek tağığ oglak çatar

Uygur tatın yufka alıp yumgın satar

“Yüksek dağı yurt tutarak oğlak katar,

Uygur tatlarından ucuz alır, toptan pahalı satar.” (Atalay 1986: 294).

Yüksek dağı yurt tutan ve Uygurlardan ucuz alarak pahalı satan bir çobanı hikâye eden bu beyit, Karahanlılar ile Budizm muhitinde yaşayan Uygurlar arasında yoğun bir ticari ilişkinin sürmüş olduğunu gösteren bir belgedir. Kaşgarlı'nın Uygur yazısı hakkında verdiği bilgiler iki devlet arasındaki ilişkileri göstermesi bakımından çok önemlidir. Pek çok eserlerde kayıtlı olduğu gibi, tarihin çeşitli dönemlerinde de “Uygur Yazısı” adıyla maruf olan yazıya “Türk yazısı” adını veren Kaşgarlı şöyle yazıyor: “Bunlar – kitabın baş tarafında bildirdiğim üzere - 24 harften ibaret olan Türk yazısını kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını onunla yazar. Bundan başka Uygurların ve Çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazıyı müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerden başkası okuyamaz. Söylediklerim şehir halkıdır”(Atalay 1985: 38). Kaşgarlı, “Kaşgar’dan Yukarı Çin’e dek, çepeçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlıgıları, mektupları – eskiden beri – bu yazı ile yazılarmıştır.”(Atalay 1985: 10) şeklinde tanıtıyor. Ama Kaşgar’ın batısındaki Türk kavimlerinin saraylarında da bu yazı çok itibar kazanmış oluyor. Kaşgarlı'nın da bildirdiği gibi, Karahanlıların Ön Asya’daki Selçuklu sultanlarıyla mükâtebeleri de Uygur harfleri ile Türkçe icra olunuyordu. Yani Karahanlıların resmi dil ve yazıları Uygur yazılı Türkçe idi.⁶⁶ 1027 senesinde Uygur ve Kitay hanından Gazneli Sultan Mahmud’a gelen elçi Türk usulü ve takvimine göre Uygurca yazılı bir mektup getirmişti ki bunun Arapça tercümesi bize kadar gelmiştir. Hâzremşahlar da şark Türkleri ile Uygurca (Hatt-ı Uygurî) yazılarla muhaberatta bulunurlardı.⁶⁷ Kaşgarlı Mahmut’ta bir cetveli de verilen aynı alfabenin Türk yazısı olarak vasıflandırılması, bunun tüm Türkler arasında yaygın bir duruma gelen bir yazı olduğundan ileri gelmiş olabilir. Bilhassa Kaşgarlı'nın Uygurların bu yazıyı kullandıkları hakkında özel olarak durması söz konusu yazının ilk olarak hangi Türk kavmi tarafından ortaya çıkarıldığını öğrenmek bakımından çok önemlidir. O halde, Soğd yazısından kaynaklanan ve ilk olarak Turfan’da yaşayan Uygurlar arasında 5. yüzyılda ortaya çıkan⁶⁸, sonra Orhun’daki Uygurların kültür hayatında Türk Yazısı (Orkun Yazısı)’ndan sonra gelen bu yazı, Kaşgar ve civarlarına yâni Karahanlılar sahasına nasıl yayılmış? Karahanlılar bunu, doğudaki komşusu Budist Uygurlardan mı alıyorlar? Elbette böyle düşünülemez. Kaşgarlı Uygur yazısının Kaşgar’dan Yukarı Çin’e kadar tüm Türk memleketlerinde eskiden geçerli olduğunu bildirmekle birlikte Karahanlıların da kuruluşundan bu yana senetlerini ve resmi mektuplarını aynı yazı ile yazdıklarını işaret ediyor. Burada Kaşgarlı, Uygur yazısının devletlerce kullanım sahası için sadece Kaşgar’dan doğuya doğru bir hat çiziyor. Böylece, bu alfabenin başta Uygur devletleri olmak üzere Kaşgar’ın doğusundaki Türk çerçevesinde kullanımını bildirmek istiyor. Kaşgarlı, yukarıda bahsedilen kayıtlarında Uygurların diğer bir yazısı üzerine dururken, “Uygurların ve Çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazıyı müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerden başkası okuyamaz” demektedir. Kaşgarlı'nın dile getirdiği yazının günümüzde Koçu Alfabesi adıyla anılmakta olan yazı olduğu düşünülebilir. Bu hususta Çin kaynaklarında da çok önemli kayıtlar vardır. Orta Asya, M.Ö. 2. asırda Hen İmparatorluğunun başarılı olarak Batı’ya doğru açılması ile Çin’de hüküm süren devletlerin politikasında hassas bir problem yerine geçmiştir. Devlet sınırını Orta Asya’ya genişletmek ve burada Çin kültürünün nüfuzunu kurmak, saray adamlarının kafasını yoran bir konu olmuştur. Her defa Orta Asya’dan

⁶⁶ A. Zeki Velidi Togan, *age.*, 1981, s. 81.

⁶⁷ Osman Turan, *age.*, s. 65.

⁶⁸ Kurban Veli, *Bizning Tarihiy Yızıqlirimiz*, Ürümçi, 1986, Şincang Yaş-Ösmürler Neşriyatı, s. 8.

sürülen Çinliler için Turfan, Kumul ve Barıköl en son direnecek saha olarak saptanmıştır. Bu bölgeleri elinde tutmak veya kaybetmek, Çinlilerin Orta Asya'daki mukadderatını tayin ediyordu. Bütün bu siyasi ve askeri ihtiyaçlardan dolayı, Turfan'da yaşayan Uygurlar çok eski devrlerde Çin kültürü ile temasa geçmiştir. Bunun sonucunda onlar Çinceyi benimsemiş ve bundan istifade ederek "Çince yazılan ve Türkçe okunan" bir alfabeyi vücuda getirmiştir. "Koçu alfabesi" adı verilen bu yazı hakkında Çin yıllıklarında sarıh malumatlar vardır ve "yazısı Hua-shia alfabesi benziyor"⁶⁹ denilmektedir. Kaşgarlı'nın dile getirdiği aynı kayıttan da şekil bakımından Çinceye benzeyen, ama anlamını hem Türkler hem de Çinliler anlayabilen Koçu alfabesinin kastedildiği anlaşılır. Ne zaman kullana başlandığı belli olmamasına rağmen Uygurların Çinlilerle yaptığı siyasi ilişkilerinde tatbik edildiğini düşünebildiğimiz bu yazı ile yazılan belgeler Turfanda ele geçen metinler arasında da görülmektedir. Örneğin, 1928-1930 senelerinde Turfan'da bulunan Maniheizme ait bir belgenin üzerine vurulan damgada "大福大廻鹑国" karakterleri vardır. Ünlü yazı bilimcisi Kurban Veli'ye göre, bu Çince yazılıp Uygurca okunan Koçu alfabesiyle yazılmıştır. Metinde geçen "大" işareti eski Uygurca "İduk"(büyük, ulu, kutlu), "福" işareti ise "Kut"(saadetli), "大" işareti "ulu"(büyük), "廻鹑" işaretleri ise "Uygur", "国" ise "İl"(devlet) sözünü ifade ediyor ve tam olarak "İdikut Uluğ Uygur İli" anlamında geliyor. Bunun 788 senelerinde yazıldığı ve Orhun'daki Uygur devletinin adını ifade ettiği bildirilmektedir. Yine Turfan'da bulunan diğer bir belgede geçen "高昌吉利" karakterini Kurban Veli "Koçu İli" anlamında çözmüştür.

Kaşgarlı aynı yazı vesilesiyle, "Müslüman olmayan Uygurlar" tabirini kullanıyor. Bu ifadeden biz Karahanlılar sahasında yaşayan ve Müslüman olan Uygur kitlesinin var olduğunu çıkarabiliriz ve Uygur yazısının Karahanlılar sahasına aynı Uygur kitlesi tarafından yayılmış olduğu sonucuna varabiliriz. Nitekim tarihi gerçekler de böyledir. Bunu Çin ve İslam kaynakları da teyid ediyor. Şunu söylemek lazım ki, burada asıl amacımız, Karahanlıların sahasında Uygurların yerleşmiş ve hanedan soyunun da Uygurlardan çıkmış olduğunu kanıtlamak değildir, sadece, Kaşgarlı'nın bu hususla ilgili bazı bilgileri açık ve gizli bir şekilde vermiş olduğunu belirtmek ve onu diğer bazı kaynakların yardımıyla doğrulamaktır. Dolayısıyla bu hususla ilgili olarak Çin ve İslam kaynaklarında geçen kayıtlardan bir iki örnek göstermek çok yerindedir ve bu Kaşgarlı'nın bilimsel değerinin daha iyi bilinmesi için faydalıdır. 《金史》 ("Çin Devleti Tarihi")'de şöyle yazılıdır: "Da-ding saltanat devrinde (1161-1189) Uygurlardan başta İslam olmak üzere üç kişi Güneybatı Mahkemeye gelerek ticaret yaptılar. Onlar şöyle diyor: 'Bizim memleket Uygurların Zokufan kabilesinindir. Yaşadığımız yer, Kuz Ordu adı verilen bir şehirdir. Burada eskiden silah kullanılmaz ve ahaliler çiftçilik ile geçinirler, elde edilen ürünlerin onda birini devlete teslim ederler. Az önce Kitanların yaptığı hücumlara dayanamadık. Bu nedenle, onlara boyun eğmeye mecbur olduk.'⁷⁰ Söz konusu kayıtlarda Uygurların Zokufan kabilesi yerleşen ve Karahanlıların başkentlerinden biri olan Kuz Ordu'nun Kitanların eline geçmiş olduğu göz önünde tutulmuş. Herkesçe bilinen bu olay 11. yüzyılın 30'lu yıllarında vuku bulmuştur. Bu tarihten sonra Kuz Ordu Kitanların Başkenti olmuştur. 956 tarihinde ölen Mes'ûdî'nin yazdığı *Muruc el-zeheb*'de Tokuz Oğuzlar (Toğuzguzlar) çok geniş sahalara yayılan güçlü bir kavim olarak tanıtılır. Mes'ûdî şöyle yazıyor: "Tokuz Oğuz ülkesi Horasan ile Çin arasındadır. Bu güne, 332 (/943) yılına kadar Türkler arasından, onlardan daha kuvvetli, kudretli, memleketi iyi idare edenler çıkmamıştır. Onların hükümdarına Uygur Hanı (Uyghurkhan) unvanı verilir, dinleri ise Mani dinidir.

⁶⁹ 陈世明, 孟楠, 高健 编者 《二十四史魏晋南北朝时期西域史料汇编》 (令狐德棻撰《周书》卷五十 异域列传下, 李延寿撰《北史》卷九十七 西域传), 第399, 621页. Li-Yen-xu, age., s. 422. *Ğerbiy Yurt Tarihiy Matiriyallari*, Ürümçi, 2004, Şincang Helk Neşriyati, s. 686.

⁷⁰ 脱脱 撰《金史》卷一百二十一 列传 第五十九, 北京, 1975 年, 中华书局标点本, 第2637页.

Türkler arasında bunlardan başka Mani dinine inananlar yoktur.”⁷¹ şeklindeki bir ifade geçer. Burada Mes’ûdî, Karahanlılara ait olan toprakları, Hükümdarına “Uygur Hanı” adı verilen Toğuzguz devletinin bir bölgesi olarak göstermekle, Koçu devletinin ve Karahanlıların her ikisinin Uygurlar tarafından kurulan devletlerden ibaret olduğunu belirtmiş oluyor. Eserini yazdığı 943 senesinde Karahanlılarda İslamiyet daha tam olarak yayılmıyordu ve 763’den sonra bir saray dini olan Mani dini de hala nüfuzunu muhafaza ediyordu. Bu nedenle, Mes’ûdî, bu kadar geniş sahalarda yayılan Uygurları inanç bakımından sadece Mani dini mensuları olarak tanıtmakla yetinmiş olabilir. Elbette, bu husus “Karahanlıların Hükümdar Sülalesi Uygurlardan Çıkıyor” adlı diğer bir çalışmamızda Kaşgarlı da dâhil çeşitli belgelere istinaden detaylı bir biçimde belirtilecektir. Kaşgarlı Karahanlıların Uygurlar tarafından kurulan bir devlet olduğunu Tüpüt maddesinde de bildirmektedir: “Tüpüt: Türk illerinde bulunan kalabalıklı bir kavimdir...Çin ülkesi Tibetin doğu tarafındadır. Batı tarafında Kışmir, kuzeyinde Uygur illeri, güneyinde Hind denizi bulunur”(Atalay 1985: 355). Kaşgarlı’nın yaşadığı dönemde Karahanlıların sınırları doğuda Küsen’e kadar ve güney doğuda ise Hoten’den geçerek Çerçen civarlarına kadar uzanmışlardı. Burası Kaşgarlı’da Çurçan adıyla geçmektedir ve Çin yolu üzerinde Müslüman sınırlarından biri” şeklinde tanımlanmaktadır (Ürümçi 1981:567). Böylece, aynı dönemde Tibetlerin kuzeydeki komşuları hem Karahanlılar hem de Koçu Uygur devleti olmalıdır. Ama Kaşgarlı burada “Kuzeyinde Uygur illeri”nin bulunduğunu kaydetmekle Karahanlıların da Uygur devletlerinden birisi olduğunu belirtmiştir.

Yukarıda bahsedildiği gibi, Müslüman olduktan sonra Karahanlılar ile Uygurlar arasında din ayrılığı yüzünden derin bir düşmanlık baş göstermişti. Bu düşmanlığı ifade eden birçok deyişler Kaşgarlı’nın eseri vasıtasıyla bize kadar gelmiştir. Karahanlı Türkleri de Uygurlar için “Tat” sözünü kullanıyordu, Uygurlar da Karahanlı Türklerine ve bütün Müslümanlara “Çomak” veya “Çomak Eri” adını vermekte idi. Kaşgarlı’da Tat kelimesi dokuz yerde geçer. Ayrıca, bu terimden türemiş dokuz türev daha vardır. Kaşgarlı Mahmut “Tat” sözünü şöyle açıklıyor: “Tat: bütün Türklerin dilince Farsça konuşan kimse. Şu savda dahi gelmiştir: ‘Tatığ közre tikenig tüpre= tatın gözüne vur, dikeni kökle, kökünden çıkar’ (Toxsı ve Yağma dillerinde). Uygur gâvurlarının adı. Bunu kendi ülkelerinde işittim. ‘Tat Tawgaç’ derler ki ‘Çinli ve Uygur’ demektir. Bu sav, Farslar hakkında olduğu gibi Çinliler ve Uygurlar hakkında da söylenir. Bu savın yorumlanması böyledir; onlar vefasızdır. Dikenin hakkı kökünden kazılmak olduğu gibi, Uygurların hakkı da gözüne vurulmaktır. Başka bir savda ‘Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas’ denir ki, ‘Tatsız Türk, başsız börk olmaz’ demektir”(Atalay 1986: 280-281). Orhun Yazıtları’nda “yabancı” anlamında gelen Tat kelimesini Kaşgarlı’nın çağında hem Farsları, hem de Uygurları kastedetmek için kullanıldığına bakılırsa, bu kavramın Karahanlılar döneminde önceleri Türklerden olmayanları, daha sonraları İslamlaşma süreci ile birlikte Müslüman olmayan Türkleri de kapsayan bir kavram olarak gâvur anlamına geldiği anlaşılır. “Çapdı” maddesinde verilen “Çomak tat boynın çapdı = Müslüman gâvurun boynunu vurdu. Uygurca” (Atalay 1986: 3) şeklindeki bir deyişte, Tat kelimesine gâvur anlamının yüklendiği açık gösterilmişti. Kaşgarlı’nın Tat kelimesine ilgili olarak verdiği bilgilere göre, Türklerden olmayan ve Türklerden olsa da Müslüman olmayan her hangi bir etnik gurup vefasızdır. Burada Kaşgarlı hem milliyetçi hem de ümmetçi bir bakışa sahiptir. Fakat bir nokta var ki, Kaşgarlı’nın yaşadığı çağlarda Müslüman olmayan Türkler sadece Uygurlar değildir, Yabakular da dâhil birçok kabileler daha İslamiyeti kabul etmemiştir. Böyle olduğu halde, neden Kaşgarlı’da bir de gâvur anlamında kullanılan bu Tat sözü yalnız Uygurlara atıf ediliyor. Neden müslüman olmayan diğer Türk kabilelerini kapsamıyor? Bu husus çok önceleri ünlü şarkiyatçı V. V. Barthold’un da dikkatini çekmişti. Bu, Tat kelimesinde

⁷¹ [古代阿拉伯] 马苏第 著《黄金草原》，西宁，1998年，青海人民出版社，第174页。

kastedilen bir başka kavramın da bulunduğunu gösterir. *Dede Korkut*'ta Tat kelimesinin şehirleşen ve yerleşik düzene geçen Türkler için kullanıldığı görülür. Başka birçok sözlüklerde de aynı anlamda (şehirli, çiftçi, ekinci, köylü) geçer.⁷² Barthold'a göre, Tat kelimesi, oturak ve medeni hayat yaşayanlar anlamında bugüne kadar gelmiştir ve 11. yüzyılda da aynı anlamda kullanılmış olacaktır.⁷³ Elbette, Kaşgarlı kelimenin aynı anlamından habersiz olmayacaktır. Kaşgarlı'ya göre, Uygurlar, Türkler içinde ilk olarak yerleşik hayata geçen ve şehir kültürü çok gelişen medeni bir kavimdir. Yukarıda bahsedildiği gibi, Kaşgarlı Mahmut Türk boyları içinde yalnız Uygurlara Tat der. Bunun başlıca sebebi, muhtemel Türk tarihinde Uygurların erken yerleşik hayata geçmeleri ve ziraatla ve ticaretle uğraşmalarıdır. Ama çok dikkatimizi çeken husus, yerleşik hayata geçen anlamında gelen bir sözün Kaşgarlı'da, Uygurlar kast edilirken neden gâvur anlamında kullanıldığıdır. Bize göre, Kaşgarlı, gâvur anlamına gelen bu sözü sadece Uygurlara atfetmekle Uygurların Müslüman olan bir kesiminin de bulunduğuna işaret etmiş ve bu terimi ona mukabil olarak kullanmış olabilir. Yine Kaşgarlı'da derc olunan bir parçadan da böyle bir sonuca varabiliriz. Bu parçadaki yazı:

Beçkem urup atlaka

Uygurdaki tatlaka

Oğrı yawuz itlaka

Kuşlar kibi uçtımız

"Atlara belge vurarak Uygurdaki tatlara, hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk" (Atalay 1985: 483). Bu parçada geçen "Uygurdaki Tatlaka" (Uygurdaki Tatlara) sözünü nasıl yorumlamak lazımdır. Atalay bunu "Atlara alamet vurarak Uygur köpeklerinin üzerine yöneldik. Bununla Uygur ulusunu murad ediyor; kuşlar gibi uçarak tepelerine indik, demek istiyor"(Atalay 1985: 484) şeklinde veriyor. Kaşgarlı, Uygur sözünü hem vilayet hem de bir Türk kavminin adı olarak tanıtmakla birlikte Tat sözüyle Uygurların kastedildiğini açık olarak gösteriyor. Bu durumda Kaşgarlı'nın verdiği parçadaki aynı ifadeyi "Uygur devletindeki Tatlara" şeklinde tercüme edersek yanlış olacağız. Çünkü böyle tercüme edilirse o zaman Uygur devletinde Tat adı verilen ve Uygurlardan ayrı olan bir topluluğun bulunduğu anlaşılır ve Kaşgarlı'nın göz önünde tuttuğu kavrama aykırı düşen bir mana ortaya çıkar. Böylece, bu ifadeden "Uygurların Budist topluluğu" denilebilecek bir kavramın ileri sürüldüğünü düşünerek onu "Uygurların Tatlarına" (Uygurların Tat kitlesine) şeklinde tercüme edersek o zaman çok tutarlı olur ve Tat sözüyle neden müslüman olmayan diğer Türkler kastedilmeden sadece Uygurların göz önünde tutulduğu anlaşılır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Kaşgarlı Mahmut Uygur yazısıyla ilgili olan verilerinde "Müslüman olmayan Uygurlar" ifadesini kullanmakla buna mukabil olarak Müslüman olan Uygurların var olduğunu ileri sürmüştü. Burada, bu konuyu hatırlatmak Tat sözünün mahiyetini kavramak bakımından çok faydalıdır.

Kaşgarlı Budist Uygurlara Tat adının verildiğini bildirdiği gibi, İslamiyet dışında kalanların da Müslümanlara Çomak adını taktıklarını belirtmektedir: "Çomak= Uygurlarca, bütün müslüman olmayan halkça müslümanlara verilen ad. "Çomak eri" denir ki 'Müslüman bir adam' demektir" (Atalay 1985: 381). Uygurların ve Müslüman olmayan diğer halkların neden Müslümanlara "çomak" adını verdiği hakkında tatmin edici bir bilgi bulunmamaktadır. Şimdilik bu hususta sadece iki varsayım vardır. Bunlar, A. Zeki Velidi Togan, Faruk Sümer ve V. V. Barthold gibi otoriter bilginlere aittir. Togan'a göre, "Bu da

⁷² Fuzuli Bayat, "Divanü Lugat-it -Türk'te Tat Kavramının Tarihi Süreç İçinde Etno-Kültürel Değişimleri", *Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Sempozyumu Bildiri Metinleri*, 17-19 ekim 2008, Rize, Rize Üniversitesi Yayınları, s. 729-730.

⁷³ V. V. Barthold, *age.*, s. 2007, 75.

Cumuk (Çumuk), Cümük (Çümük) ile bir olsa gerektir ki, tüccar olan Cümükler en evvel İslamiyeti kabul ettiklerinden bu isim Müslüman Türklere tamim edilmiş olabilir.”⁷⁴ Çomağın asıl bir değneğin adı olduğunu ileri süren Sumer şöyle yazıyor: “Tabi Uygur ülkesine gelen müslümanlar çomağı hayvan sürmek, yürümeyi kolaylaştırmak, köpek gibi hayvanların saldırısına karşı koymak için kullanıyordu.”⁷⁵ Buna göre, Uygurlar arasına tüccarlık yapmaya gelen Müslüman tacirlerin kullandığı bir çeşit değneğin adı, sonra Müslümanlara lakap olarak takılmış ve Müslüman anlamında gelmiş olabilir. Günümüzde de Uygurlar değneğe “çomak” derler. Bu terimin Karahanlılar sahasına geçip edebi eserlerde de yer aldığını Balasagunlu Yusuf’tan öğreniyoruz. *Kutadgu Bilig*’te (4701.beyitte) bu terim “Müslüman” anlamında geliyor.⁷⁶ Barthold ise bunun “tüccar” anlamında gelen bir terim olduğunu ileri sürmektedir. O şöyle yazıyor: “Bilindiği gibi, Güney Rusya’da mal ve eşyalarını arabaya koyarak köylerde ticaret yapan ufak tüccarlara Çumak deniliyordu. Bu kelimenin aslı bugüne kadar belli olmayıp yalnız ahengine bakarak Türkçe olduğuna hükmediyorlardı. Büyük bir ihtimalle Müslümanlar diğer ülkelerde olduğu gibi Uygurların ülkesinde de ticaret işlerinin başlıca temsilcileri olmuşlardı.”⁷⁷

Kaşgarlı Uygur dili üzerine dururken şöyle diyor: “Uygurların öz Türkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar” (Atalay 1985: 29), “dillerin en yeğnisi Oğuzların, en doğrusu da Toxsı ile Yağmaların dilidir. Uygur şehirlerine varıncaya dek Ertiş-İrtiş, “İla-İli, Yamar, Etil-İtil, İdil ırmakları boyunda oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı Hakaniye – Hakanlılar ülkesi halkının dilidir” (Atalay 1985: 30). Sonucu kaydında Kaşgarlı, Uygur şehirlerindeki dil ile Hakaniye (Karahanlı) ülkesi halkının dilinin doğru (standart) Türkçe olduğunu belirtmiştir. Bilindiği gibi *DLT*’de “Türkçe” tabiri iki anlamda gelmektedir. Biri, geniş anlamda kullanılan Türkçedir. Bu tüm Türklerin konuştukları dillerdir, diğeri ise, dar anlamda kullanılan Türkçedir, bu Karahanlılar sahasının esas dilidir. Kaşgarlı’ya göre, Uygurca Türkçenin bir kolu veya bir şivesidir. Ama Kaşgarlı dil maddesinde ilgi çekecek bir hususu belirtmek istemiş ve şöyle yazıyor: “Tıl: lugat. Uygur tılı = Uygur dili, Xıtay tılı = Çin dili ” (Atalay 1986: 133). Kaşgarlı Türk şivelerinin ayrılıkları üzerine dururken yukarıda bahsettiğimiz gibi, Karahanlılar sahasının esas diline “Hakaniye Türkçesi” veya “Türkçe” adını verir ve bunun karşılığı olarak Oğuz, Kıpçak dilini göstermektedir. Kaşgarlı, Oğuz, Kıpçak ve Suvar dili başta olmak üzere Argu, Çigil, Yağma, Toxsı, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul, Hotanlılar, Kenceklerin dillerindeki şive ayrılıklarını yine Hakaniye Türkçesine göre nitelendirmektedir. Ama bu nitelendirmede Uygurcadan bahsedilmez. Kaşgarlı’nın bu kayıtlarından şöyle iki soru doğmaktadır. Biri, Kaşgarlı “dil” maddesinde örnek için neden Türk dili tabirini kullanmadan onun yerine Türkçenin bir kolu olan Uygurca’yı Çin dili ile eşit anlamda kullanıyor? İkincisi, Kaşgarlı Türk şivelerinin ayrılıklarını gösterirken neden Uygurcaya ait özellikleri vermiyor? Bu durum Uygurların Budist olduklarından mı ileri geliyor? Kaşgarlı kitabın baş kısmında Türk kavimlerinin yerleştiği bölgeleri batıdan doğuya doğru uzanan bir şekilde gösterirken Uygurlardan bahseder. Bu hususta Kaşgarlı şöyle yazıyor: “Bizans – Rum ülkesine en yakın olan boy Beçenekdir; sonra Kifçak, Oğuz=Uğuz, Yemek, Başgrıt, Basmlı, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız = Kırgız gelir. Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından doğuya doğru şöylece uzanır, gider. Çigil = Çiyil, Toxsi, Yağma, Uğrak, Çaruk=Çarık, Çomul, Uygur, Tanğut, Xıtay=Kitay. Kitay ülkesi Çindir. Bundan sonra Tawgaç gelir; orası Maçindir. Bu boylar güney ile kuzey arasında bulunurlar. Bunların her birini şu değerde birer birer gösterdim” (Atalay 1985: 28). Eserinde “Men: ben. Türklerce” (Atalay 1985: 340) diye gösteren ve yerleştiği bölgelerine göre tüm Türkleri iki kola

⁷⁴ A. Zeki Velidi Togan, *age.*, 1981, s. 428, 183. haşiye.

⁷⁵ Faruk Sumer, *age.*, s. 36, 77.haşiye.

⁷⁶ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadğu Bilig*, Ankara, 1979, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 471. Yusuf Has Hacıb, *Kutadğu Bilig*, Ankara, 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 340.

⁷⁷ V. V. Barthold, *age.*, s. 75.

ayrıyan Kaşgarlı, maalesef burada Hakaniye sınırlarında yaşamakta olan Türk adlı bir kavimden söz etmiyor. Artık, Kaşgarlı'nın bir başka kaydına göz atalım. Bu kayıt şöyledir: "Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde onların şarlarını, çöllerini baştanbaşa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belleyerek faydalandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemişimdir" (Atalay 1985: 4). Eserde Uygurların diline ait olarak verilen "Balık" (Şehir), "Yartmak" (para), Yalafar (hakanın gönderdiği elçiye verilen adıdır), Kırgağ (beyin ve hanın eli altında olanlara kızması, kakması), çapdı (yüzü, vurdu) ve "kesdi" gibi bir takım sözlükler ve sonucunu açıklamak için gösterdiği sözlü edebiyata ait bir sav Kaşgarlı'nın Uygur ilini de baştan başa dolaşmış olduğunu gösteren belirtileridir. Bahsedilen sav şudur: "Uygur yıgaç uzun kes, temür kısa kes= ey Uygur; ağacı uzun, demiri kısa kes" (ağaç kestiğin zaman uzun kes, demir kestiğin zaman kısa kes; çünkü demir uzartabilir), Kaşgarlı bu savı açıklayarak "Uygurların bir dellalı vardır, her gün çağırır ve hükmü onlara bildirir" demektedir (Atalay 1986: 11-12). Bundan anlaşıyor ki, Kaşgarlı bu savı kendi kulağıyla dinledikten sonra yazıya geçirmiş, Rum ülkesine en yakın bölgeden doğuda Maçın'e kadar olan bölgelerde yerleşen Türk kavimlerini sıralarken Türk adlı kavimden bahsetmeyen Kaşgarlı, Türk dili için malzeme toplamak için gezdiği illeri sıralarken Uygurlardan bahsetmiyor, onun yerini Türk adlı bir kavim alıyor. "Tengri" maddesinde Uygurlar için "Müslüman bulunmayan Türkler" tabirinin kullanması da Türk sözünün dar anlamda Uygurları ifade ettiğini göstermektedir. Bütün bu verilerden şu sonuca varabiliriz ki, asıl Karahanlılar sınırları içinde yaşayan ve özel olarak Türk adı verilen bir kavim bulunmuyor. Bu ise, sadece Kaşgarlı'nın din ayrılığı yüzünden Karahanlıların tebası olan Uygurlara verdiği bir ad olmalıdır, yani Kaşgarlı Müslüman Uygurları "Uygur" adıyla tanıtmaktan çekiniyor ve onlara "Türk" adını veriyor. Uygurların bu kesimi için Kaşgarlı'nın Türk adını tercih etmesi, Karabalsagun Kitabesi'nin Soğdca yazılan yüzünde Uygur kağanının kendisini "Ulu Türklerin Dünya Hükümdarı"⁷⁸ ifadesi ile tanıttığı gibi, Uygurların kendilerine hem Uygur hem de Türk adını verdiklerinden ileri geliyor. Diğer bir ifadeyle Karahanlılar sahasındaki Müslüman Uygurların kendilerine Türk adını vermesi onların İdikut Uygurlarından farklı bir ad kullanmış olduğunu göstermez. Çünkü aynı devirde 'Türk' adının geniş anlamda Türkçe konuşan tüm kavimleri gösterdiğini, dar anlamda ise Uygurlar kastedilerek, Uygur adı ile eşit anlamda kullanılmış olduğunu kanıtlayan birçok deliller vardır. Örneğin, Kaşgarlı Mahmut, *DLT*'nin 'Uygur' maddesinde Uygur adının menşesine ait bir rivayeti aktarırken 'Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk Hakanı ona dört bin kişi göndermiş' diyerek, 'Uygur hakanı' yerine 'Türk hakanı' ibaresini kullanıyor. İdikut Uygur devletinde *Altun Yaruk* ve *Hsüan- Tsang Biyografisi* adlı iki büyük eseri Uygurcaya tercüme eden Beşbalıklı Uygur bilgini Şingku Seli Tutung kendi diline öncüsünde 'Türk -Uygur Dili', sonucunda ise 'Türk Dili' adını vermektedir.⁷⁹ Demek ki, *DLT*'de dar anlamda geçen Türk ve Türkçe, Hakaniye Türkçesi terimleri Karahanlılar sahasında yaşayan Müslüman Uygurları ve dillerini gösteriyor. Hem Karahanlı Uygurlarını hem de Budist Uygurlarının sahasını bizzat araştıran Kaşgarlı aynı sıralamada memleketten ziyade kavmi bir mahiyetli göz önünde bulundurduğu için, onları "Türk" ve Uygur'dan ibaret iki ad altında göstermeyi lüzumsuz görüyor, sadece Türk adını dile getirmekle iki sahada yaşayan Uygurları ifade etmiş oluyor. Bunu Kaşgarlı'nın başka açıklamalarından da öğreniyoruz. Ona göre Türkçeye en yakın bulunanlar Çigil, Toxsı, Yağma, Arğu ve Uygurların şiveleridir. Sonuncu şive haddi zatında

⁷⁸ Lin-Gan, Gao-Zi-hu, *Kedimki Uygurlar Tarihi*, Ürümçi, 2000, Şincang Helk Neşriyatı, s. 655

⁷⁹ Hemit Tömür, Mirsultan osmanof, Amine Çappar, "Kutadğu Bilik'te İpadilengen Edebiy Til Toğrisida", *Şincang İctimaiy Penler Tetkikati*, 1995, s. 45. *Hemit Tömür İlmîy Makaliliri*, Bei jing, 2006, Milletler Neşriyatı, s. 262-263,

Kaşgarlı'ya göre öztürkçe olmuştur.⁸⁰ Orhun yazıtlarında birleşik bir ses olarak “ny” karşılığını ifade eden ses, daha sonraları Uygurcada iki kola ayrılarak “n” ve “y” şivelerini vücuda getirmiştir. Budist Uygurlar “y” telâffuzunu benimsediği halde Maniheizt Uygurlar aksine “n” yi tercih etmişlerdi. Bununla beraber Maniheiztler “y” de kullanmamış değildir. Kaşgarlı devrinin edebi yadigârlarından Kutadgu Bilig’de de “y” telâffuzuna bağlı kalınmıştır. Bu suretle çağın hâkim Türkçesi “y”li şivenin esasını teşkil etmiştir.⁸¹ Gerçekten de medeniyet çevreleri (din) farlılıklarından doğan kelime hazinesindeki bazı farklılıklar dışında Uygurca ile Karahanlıca (Hakaniye Türkçesi) gramer bakımından aynıdır; tek ve ortak bir yazı dilidir.⁸² Bu durumu A. Caferoğlu şöyle anlatmaktadır: “Dil ve kültür bakımından Kaşgarlı’nın, eserinde Karlukları ihmal edip, onlara nispetle Uygurlara ehemmiyetlice bir yer veriş, Karahanlı devletinin resmi şivesi olan Hakaniye = Kaşgar Türkçesinin, Uygur şivesine yakın olduğunu göstermektedir. Zaten Kaşgarlı’nın Uygur şivesi hakkındaki tarifi ile Hakaniye Türkçesi hakkındaki tarifi arasında göze çarpacak derecede büyük bir yakınlık vardır. Mesela, divan’da Uygur şivesi öztürkçe olarak tarif edildiği gibi, Hakaniye Türkçesi de hem öztürkçe hem de Türkçenin zarifi olarak izah edilmiştir. Bu takdirde her iki Türk şivesi, Hakaniye Türkçesi adı altında birleştirilmiş olmaktadır. Coğrafi saha itibarıyla bu şive, bilhassa, Balasagun’la Kaşgar gibi Türk kültür merkezlerinin resmi dili olmuştur. Elimizde bu şiveyi gramer bakımından karakterize edecek Kutadgu Bilig, Atabetül-Hakayık gibi mühim eserler vardır ki, bunların şivesi ufak tefek mahallî hususiyetler istisna edilirse, tamamıyla İslam olmayan Uygurların şivesiyle aynı olup asıl Çağatay şivesinin teessüsüne kadar, Orta Asya Türk edebiyatının müşterek edebi Türkçesi olmuştur.⁸³ Buna ilave olarak şunu belirtmek istiyoruz ki, Hakaniye Türkçesinin fonem sistemi diğer Türk şivelerine nispetle Çağdaş Uygurcaya en yakındır, leksoloji meselesine gelince, söz konusu dil ile Çağdaş Uygurcanın temel söz varlığı da tamamıyla aynıdır. Gramer bakımından da aynı dil Çağdaş Uygurcaya en yakındır, Bilhassa yapım ve çekim ekleri, fiil dereceleri ve cümle yapısı bakımından iki dil arasında fazla bir farklılık yoktur.⁸⁴ Bütün bu verilere göre, Hakaniye dilinin Uygurcanın İslam muhitindeki bir varyantı olduğunu ve bunların bir dil olarak *DLT*’nin temelini teşkil ettiğini çıkarabiliriz ve düşüncemizi Agah Sırrı Levend’in aşağıdaki bir ifadesi ile özetleyebiliriz: “Orta Asya edebi lehçesinin esası Uygurcadır. Uygurca İslamlığın kabulünden sonra, Karahanlılar devrinde yazı dili olarak hakaniye Türkçesi adını almış ve Kaşgar merkez olmak üzere Doğu Türkistan’ın belli başlı şehirlerinde ilk ürünlerini vermeye başlamışlardı”⁸⁵

Kaşgarlı Kansu’da hüküm süren ve bakiyeleri günümüzde Sarı Uygur adıyla anılan Uygurlar hakkında da çok önemli bilgiler veriyor. Bilhassa, bu Uygurlara ait bilgileri Hatun sını şehri ile ilgili olarak belirtiyor. Kaşgarlı “Sın” sözünü “mezar” diye açıkladıktan sonra “Katun sını: Çin ile Tanğut ülkesi arasında bir şehrin adı”(Atalay 1986: 138) diyor. Kaşgarlı’nın açıklamasına göre, şehrin adını “hatun mezarı” şeklinde anlamak gerekir. Ama A. Zeki Velidi Togan ise bunu Katun şehri anlamında açıklamak istiyor. Togan, buna ait görüşlerini “Sakasen ismi de ‘Saka’ sözünün, ‘şehir ve türbe’ manasını ifade eden Türkçe ‘sın’ kelimesiyle birleştirilmesinden ibaret olsa gerek; bu isim her halde aşağı Edil’deki Saksın şehrinin ismi ile birdir. Uzakdoğuda Khatun-Sin, Moğolistan’daki Balğasın da bu cümledendir”⁸⁶ şeklinde ifade etmekle “Katun sını” adının “Hatun şehri”(veya Katun Balık) anlamında geldiğini belirtiyor. El-Biruni’de Hatun sını Yukarı (doğu) Türk ülkesindeki

⁸⁰ A.Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, 1984, Enderun Kitabevi, s. 40

⁸¹ A.Caferoğlu, *age.*, s. 36.

⁸² Ahmet B. Ercilasun, *Türk dili Tarihi(Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla)*, 4 .baskı, Ankara, 2007, Akçağ Yayınları, s. 242-243.

⁸³ A.Caferoğlu, *age.*

⁸⁴ Halide Mutî haz, *age.*, s. 179-180.

⁸⁵ Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevai (Hayatı, Sanatı ve Kişiliği)*, Ankara, 1995, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 18.

⁸⁶ A.Zeki Velidi Togan, *age.*, 1981, s. 166

şehirlerden biri olarak geçer.⁸⁷ Söz konusu şehrin Orhun Uygur devleti devrinde, eskiden Karasu nehri veya Etszin Göl adıyla maruf olan ve günümüzde Eçina adı verilen nehrin kıyılarında kurulan Katun Balık şehri ile bir olduğu hakkında pek çok bilgin hemfikirdir.⁸⁸ Bilindiği gibi, Orhun'daki Uygur devleti devrinde üç Katun Balık şehri (可敦城) vardı. Biri, Toğla Nehri'nin batı kıyılarında, diğer biri, Bayırkuların yaşadığı sahalara yakın yerden geçen Kerulin Nehri'nin kuzey kıyılarında, üçüncüsü ise yukarıda bahsedilen Katun Balıktır.⁸⁹ Bunların arasında, Uygurların tarihinde önemli bir yer tutan ve en maruf olanı Karasu kıyılarındaki Katun Balık'tır.

755-763 seneleri arasında Uygurların Çin'in iç karışılıklarının yatıştırılması için verdiği askeri yardımlar sonucunda, Uygurlar ile Çin arasında diplomatik ve ticari ilişkiler kurulur. Hun ve Göktürk hükümdarları gibi Uygur kağanları da Çin prensesleri ile evleniyor. Bunlardan biri Tun Bağa Tarhan'dır. 779 'de Böğü Kağanı öldürüp tahta geçen Tun Bağa Tarhan, ertesi sene Çin prensesi Şian-an ile evleniyor ve katun için Karasu Nehri (Etszin Göl veya Eçina)'nin aşağı mecrasında Katun Balık şehrini kuruyor. Söz konusu şehir de Ordu Balık ve Bay Balık gibi Uygurların iktisat ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Bazen Uygur hükümdarı kış aylarını burada geçiriyordu bazen Çin saraylarına ziyarete gelirken burada istirahat ederek geçiyorlardı. Ayrıca Uygur devleti Orta Asya'ya yönelik sefer düzenlerken veya batı memleketleri ile diğer temeslara geçerken Katun Balık, önemli bir askeri nokta ve dış ülkelerle olan çeşitli ilişkileri yürürlüğe konucak bir geçit rolünü oynuyordu.⁹⁰ Aynı şehrin ne zaman ve neden tahrip olduğu bilinmemektedir. Ordu Balık gibi bu şehrin de 840 tarihinde Kırgızların yaptığı taarruzda tahrip olduğu düşünülebilir. Katun Balık'ın bulunduğu Karasu veya Etszin Göl Nehri'nin aşağı mecrası 870'te kurulan Kansu Uygur devletinin kuzeydeki sınırlarını teşkil ediyorlardı.⁹¹ Aynı sıralarda Uygurların dört kabilesi burada yerleşiyor ve Çin ile ilişkiye geçiyor. Bu Uygurlardan Çin sarayına gidenlerin verdiği bilgilere göre, onların yaşadığı ülkenin sınırları doğuda Sarı Nehir'den batıda Karlı dağlara kadar uzanmış ve yüzlerce eyalete ayrılmış, askerler iyi binici ve nişancıdır ve en çok buğday ekilmiş.⁹² Bu verilerde Kansu Uygur devletinin kastedildiği anlaşılmaktadır. 981'de Koçu'ya giden Çin elçisi Wan-Yen-Ti, Karasu nehrini geçtikten sonra Katun Balık şehrinin hala duran duvar temellerini görmüş ve eserinde burada Tang imparatorluğu döneminde Uygur prenseslerinin durduğunu yazmış.⁹³

Katun Balık adının ne zaman Katun sını olarak değiştiği bilinmemektedir. El-Biruni'de Hatun sını'nın Yukarı (doğu) Türk ülkesindeki şehirlerden biri olarak geçtiği göz önüne alınırsa, bu adın 11. asırdan önce aynı şekli ile maruf olduğu belli olur. Kaşgarlı'nın Tangutların yaptıkları saldırı sonucunda yıkılan Kansu Uygur devletine ait askeri olayları ve hükümdarın adını genelleştirmek suretiyle Katun sını adına bağlayarak tanıttıklarından aynı şehrin Kansu Uygur devletinin hayatında ne kadar önemli yer tuttuğunu düşünebiliriz.

⁸⁷ Faruk Sumer, *age*, s. 78.

⁸⁸ B. Ögel, "Tatarlar", *İslam Ansiklopedisi*, 11.cilt, 1979, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, s. 54. A.Zeki Velidi Togan, *age*, 265 haşiyeye s. 454. Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul, 2006, Kalcı Yayınları, s. 66. Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, 1989, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 50. A.G.Malyavkin, *XXI asırlardaki Uygur Devletleri*, Ürümçi, 1994, Şıncang Helk Neşriyatı, s. 175.

⁸⁹ 譚其驤 主编《中国历史地图集》，第五册（隋 唐 五代十国时期），第75页。扬圣敏 著《回纥史》，长春，1991年，吉林教育出版社，第161页。Yang -Sheng-min, *Kedimki Uygurlar*, Ürümçi, 1998, Şıncang Helk Neşriyatı, s. 244.

⁹⁰ Enver Baytur, *Şıncang'diki Milletlarning Tarihi*, Bei - jing, 1991, Milletler Neşriyatı, s. 525-526.

⁹¹ Enver baytur, *age*, s. 575.

⁹² 陈世明, 孟楠, 高健 编者《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》(脱脱 撰《宋史》卷四百九十, 天竺于阗高昌回鹘大食层檀鬼兹沙洲拂菻传), 第453页。Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, İstanbul, 2004, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 29-30. A.G.Malyavkin, *age*, s.153.

⁹³ 陈世明, 孟楠, 高健 编者《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》(脱脱 撰《宋史》卷四百九十, 天竺于阗高昌回鹘大食层檀鬼兹沙洲拂菻传), 第450页。A.G.Malyavkin, *age*, s.152.

11. yüzyılın başlarında Tangutlar ile Uygurlar arasında çetin ve şiddetli savaşlar cereyan ediyor. Bu savaşlarda bazen Uygurlar başarı kazanmış olmasına rağmen nihayet Tangutlar 1028'de Uygur devletini yıkıyor, 1036'da Uygurların en son dayanak noktası da Tangutların eline geçiyor. Bu tarihten sonra, Katun sınırı'nın bulunduğu Etszin Göl'ün aşağı mecrası Tangutlar ile Kitanların, Kaşgarlı'nın tarafınca Tangutlarla Çin'in hududu durumuna gelmiştir.⁹⁴ Katun sınırı'nın Tangutlar ile Kitanlar arasında bir sınır bölgesi teşkil ettiği Çin kaynaklarında da geçiyor. Çin kaynaklarına göre Katun Balık bir ara Kitanların elinde bulunmuş. Kitanlar sınır müdafaasını tahkim etmek için çoktan beri harap bir durumda olan Katun Balık (Katun sınırı)'ı yeniden onarmıştır.⁹⁵ Kansu Uygur devletine son veren ve çok şiddetli ve kanlı bir biçimde geçen aynı savaşların hatırası destan olarak Uygurlar arasında yayılmış, nihayet bu destanlar edebi parçalar halinde Kaşgarlı tarafından kayıtlara geçirilmiş. Muhtemel Kaşgarlı'nın bizzat kendisi tarafından derlenmiş olduğunu düşündüğümüz bu edebi parçaların veya malzemelerin *DLT*'deki sayısı kesinlikle tespit edilemiyor. *DLT*'de Fuad Köprülü'ye göre 19 dörtlük bulunmaktadır. Brockelmann ise benzer uyaklı fakat değişik ölçülü bir dörtlüğü de katarak bu manzumeye ait parçaların sayısını 20'ye çıkarmıştır. Talat Tekin eserde bu manzumeye ait 11 dörtlük tespit etmiştir.⁹⁶ Brockelmann'ın Fuad Köprülü'nün tespitlerine kattığı bir dörtlüğün hangi parça olduğunu (Atalay I 1985: 210) Talat Tekin'in sayesinde öğrenebildiğimiz halde asıl Fuad Köprülü'nün tespit ettiği 19 dörtlüğün hangi parçalardan teşkil edildiğini bilmiyoruz. Çünkü çeşitli sebeplerden ötürü, Köprülü'nün bununla ilgili yazısını görebilme şansına kavuşamadık. Bu yüzden burada biz sadece Talat Tekin tarafından tespit edilerek mefâilün mefâilün (. - - -/. - -) ölçüsünde yazıldığı bildirilen dörtlükleri vermekle yetineceğiz. Bu dörtlükler şunlardır:

Begim özin oğurladı

Yarag bilip oğurladı

Uluğ Tengri ağırladı

Anın kut kıw türü togdı

"Beyim kendini gizledi, bunu silah bilerek vaktini gözledi. Tanrı kerem kıldı, onun içi kutu, devleti yükseldi"(Atalay 1985: 300-301).

Yagı begdin udhukladı

Körüp süni adhıkladı

Ölüm anı konukladı

Agız içre agu sağdı

"Düşman, beyden uyukladı; askeri görüp şaşırdı; ölüm onu konukladı, ağzı içine ağı sağdı"(Atalay 1986: 339).

Katun sini çoğıladı

Tengüt begin yagıladı

Kanı akıp jagıladı

Boyun suwın kızıl sagdı.

"Katun sini bağırdı, çağırdı. Tengüt (Tanğut) beyi ile düşmanlaştı. Kanı akıp çoğladı. Boynunun suyunu kızıl sağdı"(Atalay 1986: 325).

⁹⁴ A.G. Malyavkin, *age*, s. 171.

⁹⁵ 元脱脱撰《辽史》，第450页

⁹⁶ Talat Tekin, *age*, s. 16.

Anı yetip süngüledi

Başın yandru yanğıladı

Eren bayup müğiledi

Anıñ alpın kara bogdu

“Ona yetişip süngüledi, yine yarasını yeniledi. Adamlar zenginleşip nimet buldular, onun yiğitlerini kırarak boğdu”(Atalay 1986: 406).

Eren alpi okıştılar

Kıngır közin bakıştılar

Kamuğ tolmin tokiştılar

Kılıç kınka küçün sıgdı

“Yiğitler çağrıştılar, kızgın gözle bakıştılar, bütün silâhlarla çarpıştılar, kılıç kına güç sıgdı”(Atalay 1985: 359).

Telim başlar yuwıldımat

Yağı andın yawuldımat

Küçi anıñ keweldimet

Kılıç kınka küçün sıgdı

“Birçok başlar yuvarlandı, düşman ondan yavaşladı, kuvveti gevşedi, kılıç kına güçle sıgdı”(Atalay 1985: 397).

Tanğut süsin üşikledi

Kişi ıñın elikledi

Erin atın belikledi

Bulun bolıp başı tıgdı

“Tangut askerini üşümüş iken vurdu, o kişilerin işiyle alay etti, askerlerini, atlarını armağan kıldı, tutsak olup baş eğdi”(Atalay 1985: 307).

Tenğüt Xanı yubıladı

Ölüm birle tüpüledi

Kadhaşları tabaladı

Ölüm körüp yüzi agdı

“Tenğüt hanı hile yaptı, ölüm ile tepeledi hısımları ayıpladı, ölüm görüp yüzü bozuldu”(Atalay 1986: 327).

Özin ögnüp urıladı

Yırak yerig karıladı

Atıg kemsip urıladı

Ufut bolup tüpü agdı

“Kendini övmekte ileri gitti, uzak yerleri boyladı, arşınladı, atını saldırarak bağırdı; utanarak tepeyi aştı”(Atalay 1985: 309).

Eren ıdhıp söke turdı

Başı boynın söke turdı

Ufut bolup büke turdı

Udhu kama tiban tigdi

“Adamlar gönderip diz üstü oturdu, başına, boynuna sögmekte devam ederdi. Utanarak büküldü, beni kovalama diye baş eğdi” (Atalay 1986: 230-231).

Ewin barkın satıgsadı

Yoluğ berip yarıgsadı

Tirig erse turugsadı

Anğar sakınç küni togdı

“Evin, barkını satmak istedi. Fidyeye verip yarlıganmak istedi. Yaşadıkça durmak istedi. Onun sakınacak günü doğdu”(Atalay 1986: 333).⁹⁷

Kaşgarlı'da hem bir şehir adı hem de devlet ve hükümdar adına izafe edilmek suretiyle genel bir ad olarak da geçen Katun sını'nın, 11.yüzyıldan sonra da varlığını sürdürmüş olduğu bilinmektedir. 1256'da Karakurum'a giden Selçuklulardan Rükneddin Kılıçarslan VI, 28 Kasım tarihi ile İzzeddin Keykavus'a yazdığı bir mektubunda Hoten yoluyla Kmrş, Ktnsını ve Srgıt'a gitmiştir. Buradaki Ktnsını Güney Moğolistan'daki Katun-sını demektir.⁹⁸ Anlaşıyor ki, Orhun'daki Uygur devleti yıkıldıktan sonra bir ara tahrip olan Katun Balık veya Katun sını, Kitanlar döneminde yeniden bir defa onarılmasıyla varlığını sürdürmüştür ve Moğol imparatorluğu döneminde Güney Moğolistan'daki önemli şehirlerden biri olmuştur.

Sonuç olarak Kaşgarlı Mahmut, eserinde Uygurlar hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Kaşgarlı Mahmut, Uygurların siyasi, askeri, tarihi; dili, edebiyatı, iktisatı, şehirciliği, kahramanlık ruhu ve geleneklerini oldukça ayrıntılı anlatmıştır. Uygurlara yönelik olumsuz tavrı ise onların İslamiyete mukabil Budizmi benimsemiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden Karahanlı sahasında yaşayan Uygurları Türk adı ile tanıtmayı tercih ediyor. Böyle olduğu halde iki sahada yaşayan ve ayrı ayrı olarak “Türk” ve “Uygur” adı ile tanıtılan iki topluluğun asıl bir kavim ve Karahanlıların da Uygurlar tarafından kurulan bir devlet olduğunu bazı maddelerde işaret ediyor.

Kaynakça

AKALIN, Şükrü Haluk (2008), *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmut ve Divanü Lugat it-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid Rahmeti (1079), *Kutadğu Bilig*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid Rahmeti (1987), “Türklerde Tarih Zaptı”, *Makaleler*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ATALAY, Besim (1985), *Divanü Lugat-it –Türk Tercümesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ATALAY, Besim (1986), *Divanü Lugat-it –Türk Tercümesi*, II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

⁹⁷ Talat Tekin, *age.*, s. 20, 22.

⁹⁸ A.Zeki Velidi Togan, *age.*, 1981, s. 249-250.

- ATALAY, Besim (1986), *Divanü Lugat-it –Türk Tercümesi*, III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BARTHOLD, V. V (1968), “İli”, *İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- BARTHOLD, V. V. (2006), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BAYAT, Fuzuli (2008), “Divanü Lugat-it -Türk'te Tat Kavramının Tarihi Süreç İçinde Etno-Kültürel Değişimleri”, *Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Sempozyumu Bildiri Metinleri*, 17-19 Ekim 2008, Rize: Rize Üniversitesi Yayınları.
- BAYTUR, Enver (1991), *Şincang'diki Milletlerning Tarihi*, Bei-jing: Milletler Neşriyatı.
- BÜCHNER, V. F. (1979), “Tanrı”, *İslam Ansiklopedisi*, 11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- CAFEROĞLU, A. (1984), *Türk Dili Tarihi*, II, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2004), *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ÇEÇEN, Anıl (2007), *Türk Devletleri*, Ankara: Fark Yayınları.
- Divanü Lugat –it –Türk* (1984), Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- Divanü Lugat –it –Türk*, I (1981), Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- Divanü Lugat –it –Türk*, II (1984), Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- EBERHARD, W. (1942), “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, 7.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2007), *Türk Dili Tarihi (Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla)*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ESİN, Emel (2003), *Orta Asya'dan Osmanlılara Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Ankara: Kabalcı Yayınları.
- ESİN, Emel (2006), *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ğerbiy Yurt Tarihiy Matiriyalliri* (2004), Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- GÖMEÇ, Saadettin (2000), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÖMEÇ, Saadettin (2009), “Divanü Lugat-it –Türk'te Geçen Yer Adları”, 2. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kaşgarlı Mahmut ve Dönemi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hemit Tömür İlmiy Makaliliri* (2006), Beijing: Milletler Neşriyatı.
- İZGİ, Özkan (1989), *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamsei*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1988), “Türkler”, *İslam Ansiklopedisi*, 12/2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2003), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kutadğu Bilig* (2003), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LEMCİNİ, Hebibulla Hoca (2000), “Türkiye Tıllar Divanı'da Bayan Kilingan Kedimki Şehir – Kentler Toğrisida”, *Zhong- guo Uygur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*, III, Ürümçi: Helk Neşriyatı.

- LEVEND, Agah Sırrı (1995), *Ali Şir Nevai (Hayatı, Sanatı ve Kişiliği)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lin-Gan, Gao-Zi-hu (2000), *Kedimki Uygurlar Tarihi*, Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.
- Li-Yan-Xu (2002), *Şimaliy Sulaliler Tarihi*, Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.
- MALYAWKİN, A.G. (1994), *IX-XIII. Esirlerdiki Uygur Devletleri*, Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.
- MİNORSKİY, W. (2003), "Temin İbn Bahr'ning Uyğur İlige Sayahiti", *Hua-Tao*, 8~10. *Esirlerdiki Ğerbiy Yurt Tarihi Hekkide Tetkikat*, Kaşker: Uyğur Neşriyatı.
- MOLLAHACI (1988), *Buğrahanlar Tezkirisi* ("Tezkiretul- Buğrahan"), Keşker: Uygur Neşriyatı.
- MUTÎ, Halide (2007), *İbrahim Mutî İlmîy Makaliliri*, Bei-jing: Milletler Neşriyatı.
- NORDUN, Ablet (2003), *Hudüd al-âlam*, Keşker: Uyğur Neşriyatı.
- NORDUN, Ablet (2008), "Türkiy Tillar Divanı'diki Tarihka Dair Melumatlarning Tetkikat Kimmiti", *Mehmud Keşkeri ve Türkiy Tillar Divanı*, Bei-jing: Milletler Neşriyatı.
- ÖGEL, B. (1979), "Tatarlar", *İslam Ansiklopedisi*, 11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ÖGEL, B. (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ou -Yang-Xiu (2010), *Yengi Tang-name*, Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.
- ÖZYETGİN, A. Melek (2005), "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı Üzerine", *Orta Zaman Türk dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- PRİTSAK, Ömeljan, "Karahanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, 6, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ŞEŞEN, Ramazan (2001), *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- SÜMER, Faruk (1987), "Altay Dağları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1.
- SÜMER, Faruk (1994), *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TEKİN, Talat (1989), *Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1948), "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, , İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TÖMÜR, Hemit; OSMANOF, Mirsultan; ĞAPPAR, Amine (1995), "Kutadğu Bilik'te İpadilengen Edebiy Til Toğrisida", *Şıncang İctimaiy Penler Tetkikati*.
- TURAN, Osman (2006), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- VELİ, Kurban (1986), *Bizning Tarihiy Yızıqlirimiz*, Ürümçi: Şıncang Yaş-Ösmürler Neşriyatı.
- Yang -Sheng-min (1998), *Kedimki Uygurlar*, Ürümçi: Şıncang Helk Neşriyatı.
- YASİN, Yusufcan (2007), "Karahanlılara Kadar Türklerde Madencilik", *Orhun*, 118.
- YASİN, Yusufcan (2007), "Uyğur Medeniyet Tarihida Şamanizm Mesilisi", *Turpanxunaslik Tetkikati*.

YASİN, Yusufcan (2009), "Kaşgarlı Mahmut'a Göre Türklerde Harp", 2. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kaşgarlı Mahmut ve Dönemi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YÜSÜP, İsrail; HOCA, Abdukeyyum; KEMBİRİ, Dolkun (1987), *Kedimki Uygur Tilidiki Maitrisimit*, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.

[苏] 阿林诺夫《〈突厥语词典〉插图中的民族地名学记载》，《民族译丛》，1992年第四期。

[日] 安部健夫 著《西回鹘史的研究》，乌鲁木齐，1985年，新疆人民出版社。

陈世明，孟楠，高健 编者《二十四史魏晋南北朝时期西域史料汇编》，乌鲁木齐，2007年，新疆大学出版社。

陈世明，孟楠，高健 编者《二十四史唐宋元明时期西域史料汇编》，乌鲁木齐，2010年，新疆大学出版社。

房玄龄撰《晋书》，北京，1973年，中华书局标点本。

[德] 冯佳班 著《高昌回鹘王国的生活》，1989年，吐鲁番市地方志编辑室出版。

耿世民 著《新疆文史论文集》(*Collection of the Papers on language -Literature and History of Xinjiang*), 北京, 2001年, 中央民族大学出版社。

[法] J.R. 哈密顿 著《五代回鹘史料》，我乌鲁木齐，1982，新疆人们出版社。

华涛 著《西域历史研究》(八至十世界)，2003年，上海古籍出版社。

马长寿 著《突厥人和突厥汗国》，桂林，2006年，广西师范大学出版社。

[古代阿拉伯] 马苏第 著《黄金草原》，西宁，1998年，青海人民出版社。

钱伯泉著《车师语言与车师种族初探》，《新疆大学学报》（哲学社会科学版），1997年，第25卷 第三期。

钱伯泉《於都斤山》，《新疆历史研究》，1985年，第二期。

宋濂 撰《元史》，北京，1976年，中华书局标点本。

谭其骧 主编《中国历史地图集》，第五册（隋 唐 五代十国时期），上海，1982年，地图出版社。

脱脱 撰《辽史》，北京，1974年，中华书局标点本。

脱脱 撰《金史》，北京，1975年，中华书局标点本。

佚名/ 著 王治来/ 译注《世界境域志》，2010年，上海古籍出版社。

扬圣敏 著《回纥史》，长春，1991年，吉林教育出版社。

张志尧 主编《草原丝绸之路与中亚文明》，乌鲁木齐，1994年，新疆美术摄影出版社。

[伊朗] 志费尼 著《世界征服者史》(上)，南京，2005年，江苏教育出版社。